



**mpc**  
METODICKO-PEDAGOGICKÉ CENTRUM



**Moderné vzdelávanie pre vedomostnú spoločnosť / Projekt je spolufinancovaný zo zdrojov EÚ**

PhDr. Miloš Kázik

# **Ako vyučovať o holokauste s dôrazom na regionálnu históriu**

Osvedčená pedagogická skúsenosť edukačnej praxe

Banská Bystrica  
2014

**Vydavateľ:** Metodicko-pedagogické centrum, Ševčenkova 11,  
850 01 Bratislava

**Autor OPS/OSO:** PhDr. Miloš Kázik

**Kontakt na autora:** Spojená škola, Hattalova 471, 027 43 Nižná,  
miloskazik@centrum.sk

**Názov OPS/OSO:** Ako vyučovať o holokauste s dôrazom na regionálnu históriu

**Rok vytvorenia OPS/OSO:** 2014  
VII. kolo výzvy

**Odborné stanovisko vypracoval:** PaedDr. Peter Majer

Za obsah a pôvodnosť rukopisu zodpovedá autor. Text neprešiel jazykovou úpravou.

Táto osvedčená pedagogická skúsenosť edukačnej praxe/osvedčená skúsenosť odbornej praxe bola vytvorená z prostriedkov národného projektu Profesionálny a kariérový rast pedagogických zamestnancov.

Projekt je financovaný zo zdrojov Európskej únie.

## **Kľúčové slová**

Pedagogická skúsenosť; holokaust; história; regionálny aspekt; didaktický aspekt; slovensko-židovské spolužitie.

## **Anotácia**

Práca približuje podnety a skúsenosti autora s vyučovaním tém, spojených s holokaustom. Táto problematika je primárne spojená s dejepisom, ale súvisí aj s ďalšími spoločenskovednými predmetmi, ako sú občianska náuka, slovenský jazyk a literatúra. Holokaust slovenských Židov je v práci spojený s regionálnym aspektom, aby žiaci mohli danú tému lepšie pochopiť a precítiť. Autor svoju prácu komponoval tak, že v nej v chronologickom slede zobrazuje rôzne súvislosti tejto historickej témy. Cieľom práce je priblížiť význam odovzdávania poznatkov o holokauste mladým ľuďom, aby sa v nich formovalo nielen historické, ale aj mravné vedomie.

## OBSAH

ÚVOD .....	5
1 VÝCHOVNO-VZDELÁVACIE AKTIVITY: SPOLUŽITIE ŽIDOV A SLOVÁKOV.....	7
1.1 Porovnanie židovského a kresťanského náboženstva.....	7
1.2 Charakteristické vlastnosti členov židovského národa.....	8
1.3 Interpretácia dobovej ilustrácie – pramene antisemitizmu.....	9
1.4 Interpretácia literárnych diel slovenských autorov židovského pôvodu.....	10
1.5 Referáty a práce SOČ o regionálnych osobnostiach.....	10
2 VÝCHOVNO-VZDELÁVACIE AKTIVITY: RASOVÉ PRENASLEDOVANIE ŽIDOV.....	13
2.1 Právne postavenie Židov v Slovenskom štáte.....	13
2.2 Aktivity spojené s témou Hlinkova garda.....	14
2.3 Využitie filmových diel s témou rasového prenasledovania.....	15
2.4 Aktivity zamerané na protižidovskú propagandu.....	17
2.5 Aktivity zamerané na arizáciu židovského majetku.....	19
2.6 Aktivity zamerané na súpis Židov.....	19
3 VÝCHOVNO- VZDELÁVACIE AKTIVITY: HOLOKAUST SLOVENSKÝCH ŽIDOV.....	21
3.1 Aktivity spojené s deportáciami Židov zo Slovenska.....	21
3.2 Život v koncentračnom tábore.....	23
3.3 Porovnanie nemeckých a slovenských koncentračných táborov.....	25
3.4 Príbeh jednej z obetí obnovených deportácií.....	26
3.5 Využitie medzipredmetových vzťahov: fašistický teror a ľudská statočnosť.....	28
3.6 Výstava Anna Franková – odkaz dejín dneška.....	29
3.7 Pamiatky hmotnej kultúry.....	31
ZÁVER.....	33
ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ZDROJOV.....	34

## ÚVOD

Práca *Regionálny aspekt holokaustu vo vyučovaní dejepisu* spracúva jednu z najdôležitejších udalostí 20. storočia, o ktorej sa vedú nielen historické diskusie, ale aj diskusie o tom, ako tému holokaustu učiť. Naša práca vychádza z predpokladu, že žiaci najlepšie pochopia a precítia danú tému prostredníctvom regiónu, v ktorom žijú. Predstavovaná práca prináša autorove poznatky, ktoré získal pri štúdiu histórie daného obdobia a zároveň ich uplatňovania v pedagogickej praxi. Tému holokaustu spracúva v logickej kompozícii – a to od vzájomného mierového spolužitia až po jeho tragický záver. Autor sa nezameriava iba na vyvrcholenie holokaustu, ale snaží sa priblížiť aj ďalšie súvislosti spolužitia, korene antisemitizmu a podoby diskriminácie. Prostredníctvom histórie sa usiluje formovať nielen historické vedomie, ale aj emocionálnu inteligenciu, komunikačné zručnosti, kultúrne, vlastenecké a demokratické postoje.

Tematika holokaustu na Slovensku je mnohostranne a veľmi dobre spracovaná, ale myslíme si, že je rovnako dôležité odovzdať poznatky o tejto tragickej časti dejín aj nasledujúcej generácii, lebo uvedená problematika poskytuje množstvo podnetov na reflexiu a sebareflexiu. Okrem poznávania minulosti má však táto téma aj hlbší význam, ktorý odhaľuje presvedčenie Simona Wiesenthala: *„Veríš v Boha a v život po smrti. Aj ja v to verím. Keď prídeme na druhý svet a stretneme tam milióny Židov, ktorí zomreli v táboroch, a opýtajú sa nás: „Čo ste robili?“, dostanú rôzne odpovede. Ty povieš: „Stal som sa klenotníkom.“ Iný povie, že pašoval kávu a americké cigarety. A ďalší povie: „Staval som domy.“ Ale ja poviem: „Ja som na vás nezabudol.“* (Podľa: Šebej, 2005, s. 33). Predložená práca môže byť inšpiráciou a návodom aj pre iných učiteľov základných alebo stredných škôl, ktorí sa snažia svojich žiakov viesť k tomu, aby nezabudli na to, že súčasťou našej histórie bola aj židovská komunita, a pamätali na ľudské utrpenie, ktorému boli Židia počas holokaustu vystavení.

Téma holokaustu sa preberá na hodinách dejepisu ako súčasť dejín druhej svetovej vojny. Práca poukazuje aj na to, že sa daná téma alebo jej niektoré časti môžu preberať aj v rámci iných predmetov. Keďže však nie je možné problematiku holokaustu priblížiť komplexne na hodinách dejepisu alebo v rámci iných predmetov, odporúčame, aby sa ideálnym variantom stala krúžková činnosť, so zameraním na holokaust a jeho regionálny rozmer. Práve pre tento typ pedagogickej aktivity by mohla byť naša práca najväčším prínosom.



# 1 VÝCHOVNO-VZDELÁVACIE AKTIVITY: SPOLUŽITIE ŽIDOV A SLOVÁKOV

## 1.1 Porovnanie židovského a kresťanského náboženstva

Jedným zo základných atribútov židovského národa je jeho náboženstvo, a preto platí, že ak chceme pochopiť Židov, ich myslenie a konanie, musíme poznať aj ich náboženstvo. Tým, že kresťanstvo vzniklo z judaizmu, majú obidve náboženstvá okrem odlišností aj spoločné znaky. Práve na tento rozmer je zameraná naša prvá aktivita, ktorá sa dá využiť na hodinách náboženstva, dejepisu, etiky alebo občianskej náuky. Žiaci pomocou tejto aktivity získajú informáciu o tom, aké sú hlavné znaky a prejavy judaizmu a v čom sa toto náboženstvo podobá kresťanstvu a v čom sa od neho odlišuje.

**Úloha:** Doplňte tabuľku – k uvedenému náboženstvu priradíte charakteristické znaky.

**Hlavný cieľ:** Osvojiť si hodnoty demokracie, ľudských práv a tolerance.

**Ďalšie ciele:**

- získavať nové poznatky o judaizme,
- poznávať svet tvorivým učením,
- vedieť porovnávať,
- rozvíjať spoluprácu,
- vzbudiť záujem o históriu,
- podporovať podnetné nápady,
- vedieť formulovať svoj názor a prezentovať vedomosti.

**Metódy:** riadený rozhovor / skupinová práca, riešenie úloh.

**Učebné pomôcky:** dataprojektor, ilustratívne obrázky, tabuľa.

**Čas:** 10 minút.

**Postup:** Žiaci môžu úlohu riešiť spoločne, pričom učiteľ uvádza a vysvetľuje jednotlivé body. Osvedčila sa nám aj skupinová práca – skupiny žiakov súťažia o to, ktorá skupina vyrieši úlohu ako prvá. V tomto prípade uvedená tabuľka, nie je pripravená iba na školskej tabuli, ale majú ju k dispozícii aj skupiny, ktoré do nej vpisujú chýbajúce informácie. Práca víťaznej skupiny je odmenená pochvalou alebo známku. Záverečným výstupom tejto aktivity môže byť powerpointová prezentácia. Túto úlohu vypracujú žiaci, ktorých téma zaujala.

	JUDAIZMUS	KREŠŤANSTVO
VIERA - BOH		
ZAKLADATEĽ		

SYMBOLY		
SVÄTÁ KNIHA		
MODLITEBŇA		
SVÄTÉ MESTO		
MANŽELSTVO		
SVIATKY		
ETICKÝ ZÁKLAD		

## 1.2 Charakteristické vlastnosti členov židovského národa

Vzťah medzi väčšinovým obyvateľstvom a židovskou komunitou nebol daný iba rozdielnym vierovyznaním, ale aj spoločenskými a charakterovými rozdielmi. Pre pochopenie vzájomného vzťahu a rôznych podôb spolužitia je potrebné poznať aj túto rovinu, ktorá mala vplyv na vzájomné pochopenie sa alebo odcudzenie sa. Výbornou ukážkou, na ktorej môžeme poukázať na rozdiely a podoby vzťahov medzi Židmi a slovenským obyvateľstvom, je poviedka Martina Kukučína Dedinský jarmok. Táto ukážka sa môže využiť na hodinách literatúry ako text, na základe ktorého majú žiaci charakterizovať hlavného hrdinu obchodníka Árona Mendla a súčasne vzťah medzi nim a slovenským dedinským obyvateľstvom. Na ilustráciu uvádzame jednu z možných interpretácií.

Kukučín ako vynikajúci pozorovateľ života a ľudí vystihol v postave Árona Mendla niektoré typické vlastnosti, spájané so židovským etnikom. Áron je kupec, ktorý „pre zisk, pre rozmnoženie obchodu znesie od ľudu útržky, bujný rozmar, posmech, vtípy.“ (Kukučín, 1957, s. 91). Majetok nechce získať naraz, ale prepracuje sa k nemu trepezlivosťou a maličkosťami. Vie odhadnúť charakter a žiadosti ľudí a toto poznanie dokáže využiť vo svoj prospech. Viac ako o život bojí sa poškrvnenia nečistými vecami, teda porušenia náboženských zásad svojej viery. Hlavným zmyslom jeho života sú deti, ktorým chce zabezpečiť primerané vzdelanie. „On skoro so zvieracou láskou ľne k deťom svojim. Odtrhne od vlastných úst, len aby ony dobre žili; chodí otrhaný ako lipa, len aby sa tí elegantne šatili. „Žid, čo vie, to je jeho; z toho vyžije.“ Tým sa riadi Áron aj rasa jeho.“ (Tamtiež, s. 88). Kukučínova poviedka vypovedá aj o vzájomnom vzťahu Židov a domáceho obyvateľstva. Aj napriek tomu, že sú z dvoch rozdielnych svetov, dokážu vedľa seba žiť a vzájomne sa rešpektovať. Árona v dedine nevolajú po mene – „deti ho volajú strýčikom, dospelí ale strýkom.“ (Tamtiež, s. 87). Na druhej strane židovský



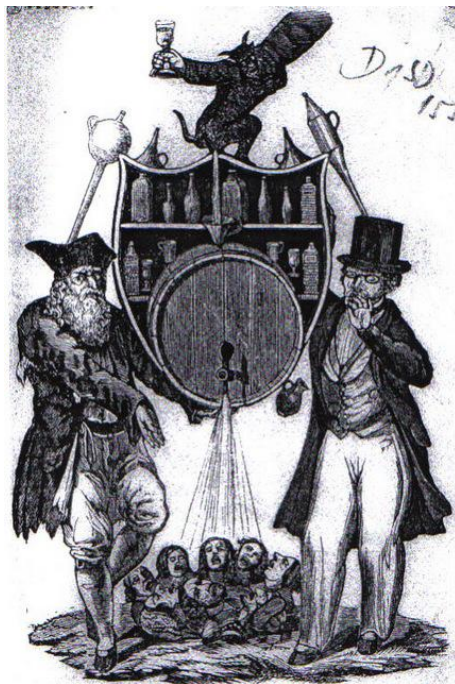
obchodník „mal zmysel pre ľud, vyskúmal tajnosti útrov jeho, i vedel, že zložené sú z najjemnejšieho vlákna poézie.“ (Tamtiež, s. 91).

Ďalšou úlohou, spojenou s týmto textom, by bolo to, aby žiaci hodnotili kladné a záporné vlastnosti a javy, ktoré dané dielo zobrazuje.

### 1.3 Interpretácia dobovej ilustrácie – pramene antisemitizmu

Už od čias národného obrodovania sa židovským krčmárom a obchodníkom pripisovalo, že zneužívajú zlé sociálne polozenie a náchylnosť slovenského človeka na alkohol, a tak profitujú z jeho nešťastia. Týmto prístupom ruujú Slovákov osobnostne, sociálne a navyše spôsobujú degeneráciu národa. Takýto pohľad sa preniesol aj do slovenskej literatúry a bol jednou z príčin antisemitizmu. Žiakov s týmto problémom môžeme zoznámiť okrem interpretácie literárnych diel aj prostredníctvom ilustrácie z 19. storočia.

**Úloha:** Vysvetlite daný obrázok. Uvedte, ako ilustrácia zobrazuje vzťah Židov a Slovákov. Nájdite typické znaky, spojené s vyobrazením Židov. Zhodnoťte, ako na vás ilustrácia pôsobí.



Obrázok 1 Knižná ilustrácia

Prameň: Maximilián Račkay

V súvislosti s týmto pohľadom na Židov a problémy s alkoholizmom na Slovensku je vhodné žiakom sprostredkovať aj polemický názor. V Slovenskej vlastivede, publikovanej za Slovenského štátu, sa uvádza: „Kresťanskí krčmári nie sú lepší od židovských. Rozdiel je len v tom, že kresťanský krčmár pije spravidla spolu so svojimi hosťami, čo židovský nikdy nerobil.“ (Štefanek et al. 1944, s. 94). Táto téma môže viesť k debate o problémoch s alkoholizmom v súčasnosti a o tom, aké sú jeho skutočné príčiny.

## 1.4 Interpretácia literárnych diel slovenských autorov židovského pôvodu

Súčasťou slovenského literárneho dedičstva je aj tvorba autorov židovského pôvodu. Títo autori zo svojho uhla pohľadu a svojej osobnej skúsenosti reflektovali život židovského obyvateľstva na našom území. Diela týchto autorov nám umožňujú lepšie spoznať, pochopiť a precítiť stratený svet slovenského židovstva. Medzi najvýznamnejších slovenských autorov židovského pôvodu patria: Peter Karvaš, Ján Ladislav Kalina, Leopold Lahola, Juraj Špitzer, Hela Volanská a Ladislav Grossmann. Grossmann je autorom diela *Obchod na korze*, ktoré rozpráva o prenasledovaní Židov v období Slovenského štátu a zároveň o morálnom dopade tohto zločinu na slovenské obyvateľstvo. Filmové spracovanie tohto diela, v réžii slovenského Žida Jána Kadára, získalo roku 1965 ako vôbec prvý československý (a jediný slovenský) film najprestížnejšie filmové ocenenie - Oscara .

Takmer v každom slovenskom regióne boli židovskí intelektuáli a spisovatelia, reflektujúci vzťah medzi Židmi a Slováckmi. Takýchto autorov má aj Orava. Sú nimi Eduard Goldstücker, rodák z Podbiela, a Hugo Roth, rodák z Námestova. Interpretácia diel takýchto autorov motivuje žiakov k poznaniu regionálnych dejín a prehlbuje ich lokálpatriotizmus. Zároveň ponúka čitateľovi pohľad na spolužitie aj zo stany Židov, čo môže viesť k empatii, vzájomnému pochopeniu sa a k odbúraní predsudkov. Za veľmi vhodné ukážky na interpretáciu a pochopenie vzájomného vzťahu považujeme názory Huga Rotha z jeho románu *Osudy*: „*Pocítil, že tento národík, nevelmi známy a chudobný, - že tento národ s veľkou minulosťou a s budúcnosťou temer bezúsvitnou, že tento národ oravský mu akosi prirástol k srdcu. Zdalo sa, že vŕzganie nemazaných rebrinákov je akoby symfónia života - vlastne živorenia - tohoto ľudu. Pochopil, že všetko vozdejšie je tu prikované: naveky nezmeniteľné. Ale zároveň si uvedomoval, že táto oslnená skúpučká zem je jeho domáca hruda. Cítil, že nič a nik mu toto spojivo nemôže upierať...*“ (Roth, 1936, s. 17). Spisovateľ aj angažovaný Žid Roth zastával názor, že sa Židia majú národnostne asimilovať so Slováckmi, pretože sú hlboko zviazaní s ich osudmi a krajinou. Autor túto väzbu vyjadril slovami starého múdreho Žida, ktoré adresoval miešancovi Konštantínovi Greinerovi – nositeľovi spisovateľových názorov: „*Narodil si sa v rýdzo slovenskom kraji. Za storočia žila tu tvoja rodina. Každá pamiatka na osudy najjemnejších rodinných rozvetvení žije v tebe, každý kút má osobité kúzlo pre teba. Si touto slovenskou skutočnosťou celý presiaknutý. Hoci kde ideš, hoci čo činiš, všade nosíš v sebe „materské znamenie“, ktoré nechceš odškriepiť. A keby si aj chcel, prsto nevládzeš.*“ (Tamtiež, s. 349).

Na základe týchto úryvkov môžeme formulovať úlohu, aký vzťah cítil židovský autor a jeho hrdina k Slováckom a Slovensku, resp. k jeho rodnému kraju. Táto téma môže rozvinúť debatu o vzťahu súčasnej generácie k vlasti a rodisku.

## 1.5 Referáty a práce SOČ o regionálnych osobnostiach

Z každej oblasti Slovenska pochádzajú zaujímavé osobnosti židovského pôvodu a o mnohých z nich platia slová z románu *Osudy* Huga Rotha: „*My, Židia sme počtom nepatrnou zložkou sveta, sme všadiaľ roztratení, slabí a často osihotení. Ale z tejto našej nemohúcnosti a osihotenosti, upiacej tak často pod najkrutejšími údermi nežičlivého nám osudu, šíri sa svetlo a vnikalo do najširších vrstiev ľudstva, osvietiac ducha a osviežujúc*

*srdce za tisícročia.*“ (Tamtiež, s. 348). V plejáde význačných ľudí, formujúcich podobu moderného Slovenska a sveta, sú aj významné osobnosti židovského pôvodu narodené na Orave. Ich životné príbehy sú súčasťou víru židovského osudu a rozmanitosti slovenských dejín. Z malého slovenského regiónu, akým je horná Orava, pochádzali: uhorský arcibiskup Jozef Kunst, nemecký rabín Adolf Rosenzweig, maďarský marxista Ervín Szabó, slovenský lekár Hugo Roth a český germanista Eduard Goldstücker. Práve takéto významné, a predsa neznáme osobnosti umožňujú učiteľom, aby žiakov, ktorí prejavia hlbší záujem o dejiny, viedli k tvorbe referátov alebo prác stredoškolskej odbornej činnosti. Prezentácia týchto prác umožní žiakom vnímať židovské osobnosti, pochádzajúce z našich regiónov ako súčasť našej spoločnej histórie a ako inšpiratívne osobnosti. Autor OPS sa vo svojej pedagogickej práci zameriava aj na túto formu spolupráce. Jej výsledkom je osobné napredovanie študentov, ich hlbší záujem o históriu a prezentácia získaných poznatkov na verejnosti. S danou témou súvisí aj práca SOČ, v ktorej žiak spracoval ako tému osobnosť uhorského arcibiskupa Jozefa Kunsta, ktorý mal židovský pôvod. Autor SOČ, Peter Korman – žiak SŠ Nižná, takto priblížil zmysel svojej práce: *„Počas štúdia a spracovania informácií sme sa zoznámili s históriou obce Zubrohlava a tiež sme sa rovnako veľa naučili aj o našej národnej minulosti a o spoluzití Židov a Slovákov. Našu prácu by sme mohli využiť nielen v rámci vyučovania dejepisu alebo náboženstva, ale aj pri prezentovaní histórie Slovenska a zvlášť regiónu Oravy.“*

Výsledky vzájomnej spolupráce učiteľa so žiakmi v rámci stredoškolskej odbornej činnosti sa dajú využiť v podobe nasledujúcej aktivity.

**Úloha:** Prezentovať prácu SOČ.

**Hlavný cieľ:** Osvojiť si hodnoty demokracie, ľudských práv a tolerancie.

**Ďalšie ciele:**

- získavať nové poznatky o osobnostiach slovenskej histórie,
- poznávať svet tvorivým učením,
- vzbudiť záujem o históriu,
- podporovať samostatnú prácu,
- vedieť formulovať svoj názor a prezentovať vedomosti.

**Metódy:** heuristická (príprava práce SOČ), riadený rozhovor.

**Učebné pomôcky:** dataprojektor, powerpointová prezentácia.

**Čas:** 10 minút.

**Postup:** Žiak, ktorý vypracoval prácu SOČ, predstaví výsledky svojej práce svojim spolužiakom alebo žiakom iných tried. Učiteľ ho predstaví a uvedie jeho prácu. Po prezentácii nasleduje diskusia, žiaci sú podnecovaní k tomu, aby kládli otázky a motivovaní k tomu, aby sa zaoberali históriou a danou témou.



## 2 VÝCHOVNO-VZDELÁVACIE AKTIVITY: RASOVÉ PRENASLEDOVANIE ŽIDOV NA SLOVENSKU

### 2.1 Právne postavenie Židov v Slovenskom štáte

Najvyššou právnou normou Slovenského štátu, ktorý vznikol 14. marca 1939, bola ústava, prijatá 21. júla 1939. Tá proklamovala, že Slovenská republika stojí na kresťanských základoch. V rozpore s duchom ústavy bol prijatý Židovský kódex, pozostávajúci z 270 paragrafov, ktorý vychádzal z nemeckých rasistických zákonov, prijatých 15. septembra 1935 na zasadnutí Ríšskeho snemu v Norimbergu. Keďže Židovský kódex zo dňa 9. 9. 1941 znamenal definitívny prelom v prístupe k Židom, je dôležité tento dokument so žiakmi analyzovať, predebatovať a objasniť im súvislosti. Táto problematika ponúka viacero úloh. Jednou z nich je porovnanie preambuly Ústavy SR a ustanovení židovského kódexu. Na základe tohto porovnania žiaci majú vysvetliť rozpor medzi ústavou a kódexom, kresťanstvom a antisemitskou politikou a majú vysvetliť, ako sa porušovali ľudské práva a slobody židovských občanov štátu.

**Text preambuly Ústavy SR:** „Slovenský štát združuje podľa prirodzeného práva všetky mravné a hospodárske sily národa v kresťanskú a národnú pospolitosť, aby v nej usmernil sociálne protivy a vzájomne sa križujúce záujmy všetkých stavovských a záujmových skupín, aby ako vykonávateľ sociálnej spravodlivosti a strážca všeobecného dobra v súladnej jednotnosti dosiahol mravným a politickým vývojom najvyšší stupeň blaha spoločnosti i jednotlivcov.“ (Ústavný zákon 185/1939 Sl. z.).

**Paragrafy Židovského kódexu:** § 9. Zakazuje sa uzavrieť manželstvo medzi Židom (Židovkou) a Nežidovkou (Nežidom) a medzi Židom (Židovkou) a židovskou miešankou (miešancom).

§ 12. Židia nemajú volebné právo a nie sú voliteľní do Snemu Slovenskej republiky ani do orgánov verejnoprávných korporácií.

§ 18. Židia nemôžu vykonávať lekársku a zverolekársku prax.

§ 25. Štátne bezpečnostné orgány môžu kedykoľvek previesť u Židov osobnú prehliadku, a to aj bez písomného príkazu úradu alebo súdu.

§ 38. Židia sa vylučujú z akéhokoľvek štúdia na všetkých školách a učebných ústavoch okrem škôl ľudových a okrem kurzov osobitne pre nich zriadených.

§ 53. Žid nemôže riadiť slovenské motorové vozidlo.

§ 78. Židom sa zakazuje držba fotografických prístrojov, ďalekohľadov, taktiež sa im zakazuje držba gramofónových platní s národnými piesňami (melódiami). (Nariadenie 198/1941 Sl. z.).

Symbolom vytláčenia Židov zo slovenskej spoločnosti a zároveň ich poníženia sa stala šesťcípá hviezda. Podľa nariadenia ministra vnútra Alexandra Macha museli Židia nosiť znak svojej viery na hrudi od 22. 9. 1941. Dávidova hviezda má v židovskom náboženstve silný duchovný význam. Vyjadruje vzťah medzi človekom a Bohom. Machovo nariadenie o nosení židovskej hviezdy ale vôbec nesledovalo tento duchovný cieľ. Jeho zámerom bolo izolovať Židov od väčšinového obyvateľstva, prehlbovať antipatiu a vytvoriť atmosféru vzájomného odcudzenia sa. Hviezda, slúžiaca ako biľag, vysielala znamenie aj pre Nežidov. Zastráňovala tzv. bielych Židov, ktorí by sa chceli aj

naďalej kontaktovať so Židmi, a nepriamo robila každého občana zodpovedným za to, či Židia rešpektujú nariadenia štátu.

Aj táto forma diskriminácie ponúka učiteľovi niekoľko podnetov, ktorými môže žiakom priblížiť absurdnosť a nehumánnosť takéhoto označovania ľudí. Jednou z nich je aktivita, počas ktorej sa niekoľkí žiaci označia hviezdami, aké nosili Židia v období diskriminácie. Následne označení žiaci, ale aj neoznačení môžu vyjadriť svoje pocity z takéhoto vyčleňovania časti ľudí zo spoločnosti. Okrem tejto aktivity sa nám osvedčila aj úloha s označovaním ľudí židovskými hviezdami. Na magnetickej tabuli sú umiestnené portréty známych osobností židovského pôvodu (napr. A. Einstein, S. Spielberg, K. Marx, P. Newman, L. Bernstein, G. Kasparov...), ale aj kresťania so židovským pôvodom (napr. Ježiš, Panna Mária, sv. Peter a Pavol...). Žiak, ktorý uhádne meno osobnosti alebo oblasť, v ktorej sa daný človek preslávil, môže pripnúť k portrétu hviezdou. Pri tejto aktivite si žiaci uvedomia prínos Židov a nehumánny charakter protižidovských zákonov.

## 2.2 Aktivity spojené s témou Hlinkova garda

Hlinkova garda sa začala formovať od leta 1938 ako polovojenská organizácia HSLŠ. Prvým hlavným veliteľom gardy bol jeden z najvplyvnejších slovenských politikov a podľa mnohých Hlinkov nástupca Karol Sidor. Po vyhlásení autonómie začal počet členov narastať a Hlinkova garda sa stala jednou z opôr rodiacej sa slovenskej štátnosti. Po 14. marci 1939 sa slovenská vláda snažila prostredníctvom Hlinkovej gardy nielen konsolidovať situáciu v novovzniknutom štáte, ale aj totalitnými praktikami ovládnuť spoločnosť. Hlinkova garda už od svojho vzniku mala silné protižidovské zameranie a združovala aj radikálnych antisemitov, presvedčených o tom, že vedú spravodlivý boj na obranu národa a jeho kresťanských hodnôt. Hlinkova garda dozerala na to, či Židia dodržiavajú všetky vládne nariadenia, okrem iných aj zákaz prechádzok po ulici pomenovanej podľa Andreja Hlinku. Gardisti Židov šikanovali aj svojvoľnými domovými prehliadkami. Po rokovaniach v Salzburgu medzi Tisom a Hitlerom v lete 1940 sa velenia HG opäť ujal Alexander Mach, a tým nastala v garde ešte väčšia radikalizácia a fašizácia. Jej velitelia boli školení vo výcvikových strediskách SS a na jej činnosť dohliadal ako beráter obersturmbannführer SS Viktor Nageler. V roku 1942 zohrala garda hlavnú úlohu pri zabezpečovaní deportácií Židov do koncentračných táborov. Gardisti vykonávali aj strážnu službu v koncentračných strediskách a pracovných táboroch. Definitívne sa garda zdiskreditovala po vypuknutí Slovenského národného povstania, keď Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy asistovali pri nemeckom masakrovaní civilného obyvateľstva, zajatcov a Židov.

**Úloha:** Žiaci majú určiť, ktorá uniforma patrí príslušníkom HG a majú nájsť podobnosti a rozdiely medzi uniformami fašistických organizácií, akými boli SS, HG a talianske fašistické oddiely.

**Kognitívny cieľ:** Naučiť žiakov poznať fašistické organizácie. Vedieť určiť ich znaky a symboliku. Nájsť spoločné znaky a odlišnosti.

**Postup:** Skupiny dostanú 3 obrázky, na ktorom sú vyobrazené uniformy príslušníkov HG, nemeckej SS a talianskych fašistov. Žiaci majú určiť, ktorej fašistickej organizácii daná uniforma patrí a nájsť medzi nimi spoločné znaky.



Obrázky 2 - 4 Uniformy fašistických organizácií  
Prameň: internet

### 2.3 Využitie filmových diel s témou rasového prenasledovania

Na tému rasového prenasledovania Židov v období druhej svetovej vojny vzniklo množstvo kvalitných filmových diel. Tieto diela sa dajú vhodne využiť aj vo výchovno-vzdelávacom procese. Tým, že tieto filmy zobrazujú historické udalosti, sú pre žiaka názornou pomôckou. No okrem poznatkov o danej dobe sa prostredníctvom kvalitných hraných alebo dokumentárnych filmov, formuje aj emocionálna stránka osobnosti žiakov a rovnako aj ich názor. Ako sme uviedli, s našou témou je spojených množstvo filmov. Veľmi dobré odozvy u žiakov zanechávajú filmy Mateja Mináča *Nicolas Winton – Sila ľudskosti* a *Nickyho rodina*. Je to aj tým, že medzi zachránenými deťmi N. Wintonom boli aj deti z Oravy – tri sestry Eberstarkové. Táto skutočnosť má na žiakov silný vplyv, lebo si uvedomujú, že film, téma a prenasledovanie Židov, sa týka aj ich, lebo sú priamo spojené s ich regiónom a v záberoch poznajú svoj kraj, svoje mesto. Účinnosť filmovej projekcie sme zvýšili aj tým, že sme žiakom predstavili fotografiu rodného domu v Trstenej, v ktorom židovská rodina Eberstarková bývala. Zvlášť na žiakov zapôsobila informácia o korešpondencii autora práce OPS s jedným zo zachránených detí. Na základe tejto korešpondencie s pani Alicou Masters autor zostavil takýto študijný text:

Alica Eberstarková prežívala v Trstenej šťastné detstvo. Prispievali k tomu aj dobré vzťahy medzi miestnymi Židmi a väčšinovým kresťanským obyvateľstvom. Prirodzený vývoj v malom oravskom meste prerušili veľké dejinné udalosti. Bezstarostný svet detstva bol konfrontovaný so starosťami dospelých: „*My ako deti sme sa spočiatku nezaoberali tým, čo sa deje v Európe na začiatku Hitlerovej vlády. Ale videli sme zreteľne isté napätie na tvárach našich rodičov a našich židovských priateľov.*“ Napätie medzi dospelými prenikalo aj medzi deti: „*Keď boli okupované Sudety, moja najlepšia priateľka Mária strhla československú vlajku z chlopne môjho kabáta a povedala mi, že ja ako Židovka nemám právo ju nosiť. Bol to pre mňa obrovský šok a hlboko ma to ranilo.*“ K zhoršovaniu situácie došlo po tom, ako sa slovenský nacionalizmus, spojený s obavami z nejistej budúcnosti, obrátil proti domácim Židom. Symbolom zmien v spolužití sa stali čierne gardistické uniformy. Židia sa stále častejšie stretávali s urážkami, v niektorých

prípadoch aj od susedov, s ktorými dovtedy dobre vychádzali. Keďže sa napätie a pocit ohrozenia nacizmom zvyšovali, manželia Eberstarkovci sa rozhodli zachrániť svoje tri deti. Zverili ich organizátorovi detských transportov – anglickému gentlemanovi Nicolasovi Wintonovi. Jedno z jeho zachránených detí, pani Alice, si na svoju záchranu spomína takto: „Cestovali sme spolu s rodičmi do Bratislavy. Ani ja ani moja sestra nemáme nijaké spomienky na túto cestu a pobyt v Bratislave. Podľa môjho denníka boli sme v Bratislave dva dni predtým, ako sme nasadli do Wintonovho vlaku. Vlak z Bratislavy do Prahy odišiel dňa 28. júna. Tam sa k nám pridalo mnoho ďalších detí a pokračovali sme v ceste do Holandska a odtiaľ loďou cez Lamanšský prieliv. Po príchode do Holandska sme boli srdečne prijatí ľuďmi tejto krajiny, mnoho holandských žien prišlo na stanicu a cez okná nám ponúkali horúcu čokoládu a sušienky. Boli sme naozaj šťastní, že sa k nám Holanďania takto skvele správali, obzvlášť, keď po prekročení nemeckých hraníc nastúpili do vlaku vojaci a nevraživo na nás pozerali. Skutočne sme sa ich báli. Boli tam deti každého veku, aj úplne malé deti, ale nikto nemal viac ako 16 rokov. Moja staršia sestra by bola mala 3. augusta 16 rokov a nemohla by nastúpiť na Wintonov vlak, keby už mala vtedy 16. Nikdy by nám nezišlo na um, že už svojich rodičov viac neuvidíme. Pýtate sa, ako sa nám podarilo dostať sa na Wintonov vlak. Moja mama mala mladšieho brata, volal sa Heino Dorner, pracoval ako chemický inžinier v Piešťanoch. (Jej mladšia sestra, Margit Dorner, tiež pracovala v Piešťanoch). V tridsiatych rokoch ho vyslali do Berlína ako svojho zástupcu, a tak videl, čo sa v Nemecku deje. Okolo roku 1938 bol preložený do Londýna. Tam sa dopyčul o Wintonovi a napísal rodičom list, aby nás urgentne poslali preč z krajiny. Naším rodičom by nikdy nenapadlo, aby nás poslali preč, avšak strýko stále naliehal, aby tak urobili, pretože videl, čo sa deje so Židmi v Nemecku. Naši rodičia mu dôverovali a nakoniec sa rozhodli, že ho poslúchnu. Som si istá, že to stálo mnoho peňazí a obrovské úsilie tak rodičov ako aj strýka zorganizovať náš odchod. Mali sme veľké, veľké šťastie, že sme sa dostali na Wintonov vlak. Tisíckam detí sa to nepodarilo. Len 669 detí malo to šťastie, aby boli zachránené. Spolu bolo vypravených 9 vlakov, posledný s 250 deťmi už do cieľovej stanice nedošiel. Mal odísť 1. septembra, no vypukla vojna a ďalší výjazd už nepovolili. Väčšina z tých, čo nemohli vycestovať, zahynula.“ Rozdelená rodina ostávala v kontakte aspoň vďaka listom. Pravidelný písomný kontakt si rodina udržiavala aj vtedy, keď po vypuknutí vojny boli Slovensko a Veľká Británia nepriateľskými štátmi. Korešpondenciu si preposielali prostredníctvom príbuzných, žijúcich v neutrálnych krajinách, USA alebo v Maďarsku. Aby rodičia nezaťažovali svoje deti, o svojom skutočnom položení písali len v náznakoch: „Nepísali nám veľmi o tom, ako žijú, pretože nás nechceli vystrašiť. Len naznačili niečo v tom zmysle, že život je veľmi ťažký, ba čoraz ťažší...“ (Masters, 2012). Posledný list od najbližších pre dievčatá Eberstarkové bol odoslaný v marci roku 1942. 6. júna museli aj ich matka a otec nastúpiť do transportu. Kým konečnou stanicou Wintonovho vlaku bol Londýn, teda život, cieľovou stanicou Eichmannových vlakov bol Auschwitz. Salomon Eberstark a jeho žena Sidónia boli zo Slovenska deportovaní a v koncentračnom tábore zavraždení. Ich tri deti vďaka Nicholasovi Wintonovi a obetavým ľuďom, ktorí im poskytli nový domov, prežili.

Uvedený film a informácia o kontakte s autentickým svedkom daných udalostí našiel ohlas aj u žiakov. Prejavilo sa to napríklad aj tým, že vypracovali úlohu zameranú na túto tému. Žiaci ako spätnú väzbu mali napísať otázku, na ktorú by chceli od účastníka „Wintonovho vlaku života“ počuť odpoveď. Je zaujímavé, že väčšina otázok mala citový charakter, ako napríklad tieto: „Ako ste znášali to, že ste odišli bez rodičov do neznáma? Keby ste vedeli, čo sa stane s Vašími rodičmi, spravili by ste niečo inak? Chceli by ste sa ešte niekedy vrátiť bývať na Slovensko? Ako ste sa cítili, keď ste po toľkých rokoch prišli opäť



*do rodného mesta a videli rodný dom? Ako ste sa cítili, keď ste prišli do cudzej krajiny a k cudzím ľuďom do rodiny?“*

## 2.4 Aktivity zamerané na protižidovskú propagandu

Už po prijatí slovenskej autonómie 6. októbra 1938 sa aj na Slovensku začali presadzovať nacistické propagandistické praktiky s cieľovými a nevyberanými útokmi proti Židom. Verejný a masmediálny priestor sa kontaminoval primitívnou a vulgárnou protižidovskou propagandou. Najvýraznejšou mierou k tomu prispeli tlačové médiá, ako boli Gardista, Náš boj, Ľudové noviny, Slovák, ale aj humoristický časopis Kocúr. O zameraní a cieľoch antisemitských článkov svedčia titulky oravských dopisovateľov: *Trstenčania sa zbavili špiny, ktorá mútila pokojný život. Je tu čas, aby Orava bola očistená od Židov.*

Je veľmi dôležité, aby si aj študenti uvedomovali, akú úlohu pri holokauste zohrala propaganda a manipulácia. Preto je dôležité pri objasňovaní príčin a dôsledkov holokaustu zamerať sa aj na tento fenomén. K dispozícii je viacero prameňov, na ktorých sa dajú vysvetliť propagandistické a manipulatívne praktiky. Môžeme pracovať s dobovou tlačou, karikatúrami, filmami alebo rôznymi hanopismi. Opäť platí, že účinnosť pochopenia témy sa zvyšuje tým, ako sa spojí s regionálnym aspektom. Ukážkou, na ktorej sa dá demonštrovať propaganda, spojená s dehonestáciou Židov, je „báseň“ z Gardistu (Goj., 1939, s. 11) *Kde-čo z toho Námestova*, od anonymného autora z hornej Oravy:

*Ľudia moji, čože je to,  
necítite strašný pach,  
fuj, odporný, ale známy,  
dvadsať rokov známy... Ach!*

*Všade ich už majú po krk,  
cítia oni, pandravy,  
letovať tu že vraj prišli  
do tej tichej Oravy.*

*Skoro ma tam roztrhalo,  
keď som pozrel do kola,  
ech, bodaj vás porantalo,  
vy židovské pomelá.*

*Gardisti však sú na stráži,  
čakajú len na povel;  
tu nepomôže už ani krst,  
vyčistíme ten plevel!*

*Či ich peklo vysypalo,  
Palestína vyhnala,  
keď sa nimi stále hemží  
tá pokojná Orava.*

*A že očista už príde,  
veríme my doista.  
ved' si to u nás želá  
Každý Slovák, gardista.*

Názornejším príkladom sú karikatúry, ktoré hovoria jasnou rečou a vzťahujú režimu k Židom. Práve s karikatúrami sa dá v škole výborne pracovať. Uvádzame niekoľko karikatúr z brožúry *Židovstvo na Slovensku* a úlohy, spojené s danými obrázkami.

ÚLOHA: Na základe karikatúr vysvetlite, aký názor na Židov šířila propaganda. Určte, s ktorými znakmi a vlastnosťami spájala propaganda Židov. Vysvetlite, aké boli hlavné ciele takejto propagandy. Vysvetlite, ako súvisí zásada „Stokrát opakovaná lož sa stáva pravdou“ s uvedenou propagandou.

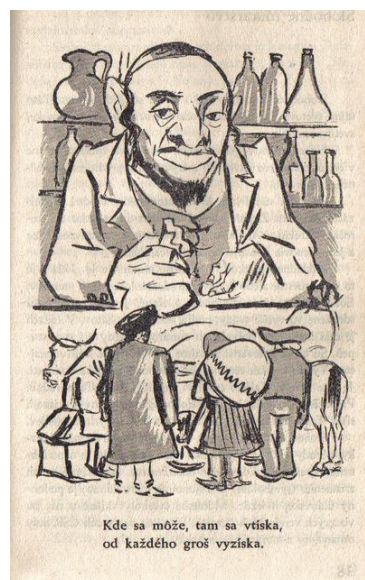
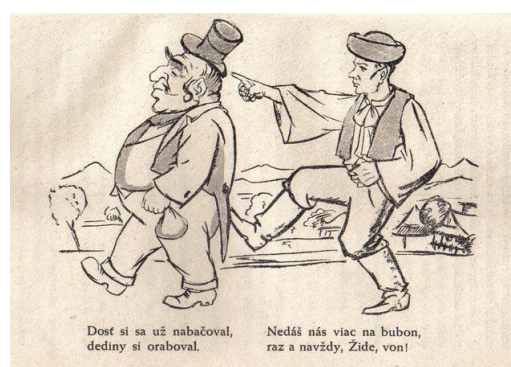
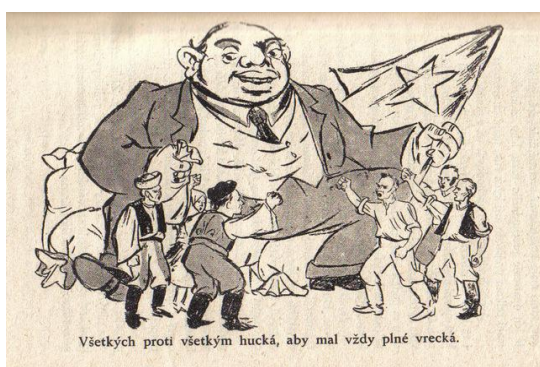
**Ciele:** Žiaci sa majú naučiť, čo je propaganda a akú úlohu zohrala počas holokaustu. Majú sa naučiť kriticky rozlišovať informácie. V žiakoch sa majú formovať názorové a etické postoje. Vedieť formulovať svoj názor a prezentovať vedomosti.

**Metódy:** skupinová práca, riadený rozhovor.

**Učebné pomôcky:** dataprojektor, ilustrácie.

**Čas:** 10 minút.

**Postup:** Každá skupina dostane jeden propagandistický obrázok, ktorý ma interpretovať a priblížiť ostatným skupinám. V ďalšej časti skupiny hľadajú spoločné znaky všetkých karikatúr. Záverom úlohy ma byť odhalenie cieľa tejto štvavej propagandy.



Obrázky 5 - 8 Protižidovské karikatúry  
Prameň: Židovstvo na Slovensku

## 2.5 Aktivity zamerané na arizáciu židovského majetku

Aby sa podarilo realizovať prvoradú úlohu – vyradiť Židov z hospodárskeho života, vláda v septembri 1940 zriadila Ústredný hospodársky úrad. Táto inštitúcia mala za úlohu hospodársku likvidáciu Židov a to tak, aby sa ich majetok odovzdal štátu alebo arizátorom. V čele tohto úradu stál Augustín Morávek, ktorý skúsenosti s riešením židovskej otázky nadobúdal počas svojich študijných pobytov v Nemecku. Aby aj jeho rodáci boli ochotní a schopní naplňať jeden z prioritných záujmov štátu – zbohatnúť na úkor Židov, Morávek vydal „Príručka pre dôverníkov, dočasných správcov a arizátorov“. Ústredný hospodársky úrad pod jeho vedením pripravil aj tzv. druhý arizačný zákon. Túto právnu normu z 30. novembra 1940 vydala vláda Slovenskej republiky ako nariadenie č. 303/1940. Židovské podniky však neboli iba arizované. Väčšina z nich bola v tzv. verejnom záujme zlikvidovaná. Likvidácia postihla aj desiatky drobných živnostníkov, ktorí sa živili najmä obchodom, mäsiarstvom, stolárstvom, krajčírstvom, autodopravou a pod.

Na stránkach Ústavu pamäti národa sú presné údaje o tom, aké podniky boli arizované a likvidované (<http://www.upn.gov.sk/likvidacie/>, <http://www.upn.gov.sk/arizacie/>). Učiteľ môže žiakom zadávať úlohy, aby vyhľadávali na stránkach ÚPN informácie spojené, s regiónom alebo bydliskom žiakov. Na základe takto získaných informácií môžu študenti poznať židovskú komunitu po stránke sociálnej aj ekonomickej.

Tému na debatu ponúka kontroverzná osobnosť našej literatúry Ľudovít Mistrík, známy pod spisovateľským menom Ľudo Ondrejov. Slávny spisovateľ chcel svoje existenčné problémy vyriešiť arizáciou bratislavského kníhkupectva Steiner. Záujem arizátora o chod kníhkupectva sa sústredil hlavne na zisk, čo sa konštatuje aj v jeho životopise: „*Na svoju nevážne branú postat' chodieval iba na kontrolu, či ako vpravieval odľahčovať kasu.*“ (Maťovčík, 1986, s. 170). Osobnou spisovateľovou tragédiou bolo, že nemalú časť z „odľahčenej kasy“ používal na svoj bohémsky štýl života, ktorý ruinoval jeho osobnosť i rodinné vzťahy. Účasťou na arizácii a úradným prehlásením o možnosti odtransportovať pôvodných majiteľov Ľudo Ondrejov poprel všetko krásne a čisté, čo dal detským čitateľom v postave Jerguša Lapina z diela *Zbojnícka mladosť*. Táto opomínaná časť autorovho životopisu vyvolala rozruch v roku 2001, keď chcela Národná banka Slovenska vydať pamätnú mincu, venovanú slávnemu spisovateľovi. NBS po protestoch židovskej náboženskej obce od vydania mince ustúpila. Práve táto problémová téma sa dá na vyučovaní využiť ako hlavná téma debaty, v ktorej si dva rozdielne názorové tábory vymieňajú názory na uvedenú otázku: Mali sme si verejne uctiť pamiatku Ľuda Ondrejova vydaním pamätnej mince za jeho literárnu tvorbu, alebo nemali pre jeho účasť na arizácii. Úroveň debaty je priamo spojená s vedomosťami o danej téme, a preto je vhodné, aby sa študenti na súboj v debate dobre pripravili. Takáto aktivita vedie žiakov k samostatnému štúdiu, učí ich formulovať svoje názory a počúvať názory oponentov.

## 2.6 Aktivity zameraná na súpis Židov

Aj po prijatí židovského kódexu a tzv. druhého arizačného zákona pokračovala štvavá protizidovská kampaň. Hoci už štát morálne a finančne Židov zdeklasoval, naďalej sa na Slovensku vytváral o nich obraz nepriateľa. Táto pokračujúca kampaň naznačovala, že ambície radikálov sa prijatím nariadení, ktoré mali vyradiť Židov z verejného

a hospodárskeho života, nenaplnili a že uvedené právne kroky boli iba predpokladom na to, aby mohli uskutočniť svoj hlavný cieľ – zbaviť Slovensko Židov. S týmto zámerom ministerstvo vnútra nariadilo súpis všetkých Židov, zdržujúcich sa na území Slovenského štátu. Evidencia mala byť vedená do zoznamov A, B, C, čo súviselo s rozdelením Židov podľa práceschopnosti. Celú akciu mali zabezpečovať obvodné alebo obecné notárske úrady. Aby bol súpis čo najpresnejší, na jeho priebehu participovala Ústredňa Židov. Bola to jediná štátom ustanovená židovská organizácia, zastupujúca záujmy Židov, ktorí v nej museli byť všetci združení. Táto inštitúcia pracovala pod dozorom Ústredného hospodárskeho úradu. Súpis Židov z februára 1942, aj keď nie je úplne presný, poskytuje dôležitú informáciu o stave židovstva na Slovensku. Zároveň hovorí o veľkosti tragédie, ktorá postihla židovské obyvateľstvo v našej krajine. Za anonymnými číslami sa skrývali konkrétni ľudia a ich rodiny. Aj preto je vhodné, aby študenti poznali výsledky tohto sčítania, hlavne z miest svojho bydliska.

**Úloha:** Zistite na webovej stránke ÚPN (<http://www.upn.gov.sk/supis-zidov/>), koľko Židov žilo v mieste vášho bydliska podľa súpisu Židov. Vyrátajte, aké mali percentuálne zastúpenie.

Táto úloha vedie žiakov k tomu, aby vyhľadávali informácie. Zároveň k tomu, aby poznali, koľko Židov žilo v ich bydlisku, to znamená, aby si uvedomili, že štátom páchané násilie sa odohrávalo aj v ich meste alebo obci.

## 3 VÝCHOVNO-VZDELÁVACIE AKTIVITY: HOLOKAUST SLOVENSÝCH ŽIDOV

### 3.1 Aktivity spojené s deportáciami Židov zo Slovenska

Politici, úradníci, gardisti alebo radoví občania s antisemitskou motiváciou sa zhodovali v tom, že pre naplnenie ich ambícií je nevyhnutné všetkých Židov zo Slovenska vyšťahovať. Takáto „historická“ šanca sa im naskytla po dejinnej ceste najvyšších slovenských reprezentantov k führerovi. Počas rokovaní v dňoch 23. – 24. 10. 1941 sa separátne stretli Tuka a Mach s veliteľom SS a jedným z najvplyvnejších nacistov Heinrichom Himmlerom, ktorý ich informoval o možnosti dislokovať Židov na územie vyčlenené pre Židov v Poľsku, kde sa o nich Ríša postará „*tak humánne, ako je to len možné*“. Neskôr premiér Tuka (bez poverenia vlády) prisľúbil nemeckému vyslancovi na Slovensku Hansovi Elardovi Ludinovi, že Slovenský štát deportuje svojich Židov a za každého vyvezeného Žida je ochotný zaplatiť 500 nemeckých mariek ako vysídľovací poplatok. Radikáli, ktorí mali pod kontrolou ministerstvo vnútra, mocenský aparát a Hlinkovu gardu, začali prípravy na nútený exodus Židov zo Slovenska. Ten sa začal 25. marca 1942, keď bol z Popradu vypravený prvý transport, v ktorom boli do koncentračných táborov v Poľsku vyvezené mladé židovské ženy. Celkovo v čase od 25. marca 1942 do 20. októbra 1942 odišlo zo Slovenska 57 transportov a v nich bolo 57 628 ľudí, vyvezených slovenskými orgánmi z našej spoločnej vlasti. Posledný transport zo Žiliny a celkovo aj zo Slovenska odišiel 20. októbra 1942. Bolo v ňom 848 Židov, z ktorých po selekcii išlo do plynu až 649, pretože väčšina členov tohto transportu pozostávala z mentálne postihnutých a chorých. Denník Gardista vyzýval, aby tam, kde sa zbavili Židov, bola vztýčená biela vlajka. Táto vlajka sa stala signálom, že boj o naozaj kresťanské Slovensko je prehraný.

- Úlohy:**
1. Uved'te, čo by ste si zobrali so sebou, keby ste museli nedobrovoľne opustiť svoj domov.
  2. Porovnajte váš výber s tým, čo si mohli podľa úradných pokynov zobrať so sebou deportovaní Židia. („Židia si môžu so sebou zobrať všetko šatstvo, bielizeň, obuv, ktorú majú doteraz v države. Pre malé deti aj kočík. Ďalej 1 slamník, 1 prikrývku, vankúš, 2 misky, 2 taniere, príbor, toaletné potreby, rodinné pamiatkové predmety, ale nesmú byť z drahých kovov, niklové hodinky, elektrickú nočnú lampu a rodinné fotografie.“)
  3. Zhodnoťte, čo deportovaním Židov získali a čo stratili vaša obec alebo mesto a čo celé Slovensko.

Cieľom týchto úloh je emocionálne pochopiť ľudí, ktorí museli opustiť svoje domovy a zhodnotiť, ako deportácie ovplyvnili život spoločenstva na lokálnej aj celoslovenskej úrovni.

Memento deportácii by malo zostať v našom kolektívnom vedomí. Aj preto autor práce OPS predniesol v školskom rozhlase následne uvedený príhovor, aby v ňom žiakom svojej školy pripomenul 70. výročie začiatku deportácií slovenských Židov do koncentračných táborov. Práve konkrétnosť a sugestívnosť podania spôsobili, že žiaci o dané výročie prejavili záujem a súcit s obeťami deportácií.

Text rozhlasovej relácie ako formy pedagogickej komunikácie:

*Vážený pedagogický zbor, milí žiaci! 25. marca uplynulo 70 rokov odvtedy, ako sa začali deportácie našich židovských spoluobčanov do koncentračných táborov. Vyvážanie Židov bolo vyvrcholením ich prenasledovania, okradania a ponižovania. Do konca októbra 1942 bolo zo Slovenska slovenskými orgánmi a slovenskými ľuďmi vyvezených do táborov v Poľsku viac ako 57 tisíc židov. Absolútna väčšina z nich bola brutálne zavraždená.*

*Jedným z deportovaných bol aj 17-ročný chlapec Rudolf Vrba. Po dvoch rokoch sa mu z pekla Osvienčimu podarilo ujsť, aby vydal svedectvo o všetkých podobách smrti. Smrť plynom, hladom, zimou, chorobou, mučením. Smrť zo zúfalstva, pre výstrahu, pre zábavu. Smrť detí, žien, invalidov a mentálne postihnutých. Smrť Francúzov, Holanďanov, Grékov, Rusov ...*

*Aj napriek tomu, že slovenský chlapec veľa prežil a videl, najviac na neho zapôsobilo toto stretnutie: „Toho rána sme pochodovali do skladu a z ničoho nič nás zaplavil mdlý, odporný zápach. Stále silnel a silnel, a keď sa spoza rohu pred nami vynoril zástup ženských väzňov, poznali sme, odkiaľ prichádza. Zamrazilo ma. Nikdy predtým som nevidel ľudské bytosti v takomto stave. Musulmanky sa potácali, šaty na nich viseli v zdrapoch, hlavy oholené. Iba pár z nich, ktoré ešte nestratili hrdosť, mali na hlavách potrebnú šatku. Najviac ma zmrazili ich tváre: lebky kostlivcov s prázdnyimi očami, ktoré nič nevideli. Ich drevené topánky vírili prach. A dozorkyne, bacuľaté, dobre živené ženy, prekypujúce zdravím, ich bičmi v rukách hnali smerom k nám. Kričali, vyhrážali sa, mlátili. Na celú operáciu dozerali esesáčky s vlčiakmi. Postupne si nás väzenkyne začali všímať, a keď sa dostali k nám, jedna vychudnutá hrdinka zavolala: „Je niekto zo Slovenska?!“*

*Vážení kolegovia, milí žiaci, my sme zo Slovenska. My sme zo Slovenska, a preto by nás malo zaujímať, kto bola tá zbedačená žena, idúca na smrť. Možno ňou bola: 18-ročná Matilda Schlesingerová zo Suchej Hory. Alebo 16-ročná Vilma Donnerová zo Zubrohlavy. Alebo 18-ročná Alžbeta Leblovičová z Oravskej Lesnej. Alebo 17-ročná Jolana Blochová z Rabče. Alebo 16-ročná Žaneta Schwartzová z Trstenej. Alebo 17-ročná Melánia Kleinová zo Sihelného. Alebo 19-ročná Edita Scheinová z Námestova. Alebo 17-ročná Alžbeta Grossová zo Zákamenného. Alebo akýkoľvek iný človek. Nie číslo či rasový odpad. Človek stvorený na obraz Boží. Tak nás to učí kniha života, ktorú sme prijali práve od Židov.*

*Milí žiaci a kolegovia! Keď sa Rudolf Vrba vrátil domov, cítil, že krajina jeho detstva je iná. Sám o tom napísal: „V našich myšliach sa však stále vznášal tieň smrti. Snažili sme sa uniknúť sami sebe a svojim myšlienkam. Ale na hladinách slovenských potokov, popri ktorých sme sa prechádzali, sa zrkadlili tváre, ktoré už nikdy nevidíme. Vracali sme sa do miest, kde sme sa hrali pred vojnou a snažili sa zachytiť takmer zabudnuté radosti. Avšak dlažbové kocky ulíc boli postriekané krvou ľudí, ktorých sme poznali.“ Som presvedčený, vážení poslucháči, že ak aj nám voda, dlažbové kocky alebo hoci len pieseň pripomenú bolesť a utrpenie nevinných, Slovensko môže byť lepším domovom pre každého z nás. Lepším, citlivejším a slušnejším než je.*

*Na záver našej relácie mi dovoľte dievčatám z Oravy a všetkým ich blízkym, ktorí od nás pred 70 rokmi odišli na d'alekú cestu, venovať pieseň Na rozlúčku.*

### 3.2 Život v koncentračnom tábore

Najviac slovenských Židov bolo deportovaných do koncentračného tábora Auschwitz. Tento lágér sa nachádza v Hornom Sliezske pri meste Osvienčim, ktoré je od slovenských hraníc vzdialené približne 80 kilometrov. Tábor, založený roku 1940, sa postupne rozrástol na veľký komplex, pozostávajúci z troch častí: Auschwitz (Osvienčim), vyhladzovací lágér Birkenau (Brzezinka) a pracovný tábor Monowitz (Monowice), kde sa využívali väzni na prácu v závode Buna, zameraného na výrobu syntetického kaučuku. Najdôležitejšie svedectvo o tom, čo sa dialo za bránami táborov, v ktorých mala práca oslobodzovať, vydali dvaja slovenskí Židia: Alfréd Wetzler a Walter Rosenberg. Týmto mladým mužom sa v apríli 1944 podarilo niečo nemožné – ujsť z koncentračného tábora. Vďaka ich statočnosti a svedectvu sa civilizovaný svet dozvedel o tom, čo sa skutočne odohráva za bránami koncentračných táborov. Aj ich informácie pomohli k tomu, aby Miklós Horthy dal začiatkom júla zastaviť deportácie maďarských Židov do táborov smrti. Obidvaja bývalí väzni okrem správy napísali o svojej hrôzostrašnej skúsenosti aj autobiografické literárne diela. A. Wetzler ako Jozef Lánik svoje zážitky spracoval v knihe Čo Dante nevidel a W. Rosenberg už ako Rudolf Vrba napísal celosvetovo známe dielo Utiekol som z Osvienčimu.

Aby žiaci pochopili a precítili, v akých podmienkach žili a zomierali slovenskí Židia, môžeme im túto tému sprítomniť tak, že využijeme autentické svedectvá autorov slávnej správy. Tieto svedectvá vyniknú, ak ich dáme do protikladu s dobovou propagandou, ktorá cynicky presviedčala domáce obyvateľstvo, že kultúrne vyspelý nemecký národ vytvoril pre Židov v ich novej vlasti humánne podmienky. Žiaci majú za úlohu porovnať, skutočné podmienky deportovaných Židov s tým, ako o ich osude informovala domáce obyvateľstvo propaganda. Porovnanie sa týka 5 oblastí, ktorými sú práca, zdravotný stav väzňov, strava, zaobchádzanie s väzňami a konečné riešenie židovskej otázky.

1. a) Práca v koncentračných táboroch podľa propagandy: *„Vyvezení Židia nie sú dnes už nijakým politickým nebezpečenstvom, preto sa s nimi zachádza humánne. Dnes sú už iba pracovnou silou a je aj všeobecným záujmom, aby táto pracovná sila žila v podmienkach, ktoré zaistia najväčší pracovný výkon.“* (Náš boj, 1943, s. 47).

1. b) Práca v koncentračných táboroch podľa autentického svedectva: *„Cesta do práce a z práce musela prebiehať v rýchlych vojenskom pokluse. Kto vybočil z radu, bol zastrelený.“* (Vrba, 2007, s. 371).

2. a) Zdravie väzňov koncentračných táborov podľa propagandy: *„Židia majú svojich rabínov, lekárov, svoju políciu a úradníctvo, ba pokrstení Židia aj svojho kňaza. Všetci takto svorne dopomáhajú k víťazstvu národného socializmu v novej Európe. Je to síce pre nich trpká skutočnosť, ale naučili sa milovať poriadok, presnosť a podľa výpovedí, mnohí z nich nikdy sa necítili byť takými zdravými ako práve v novom domove.“* (Náš boj, 1943, s. 47).

2. b) Zdravie väzňov koncentračných táborov podľa autentického svedectva: *„V baráku leží šesťsto a na dvore medzi múrmi, v kalužiach a moči ďalších šesťsto práceneschopných, vyradených z ostatných barákov, musulmani. Na príkaz šéflekára SS vyprázdňujú sedmičku aj dva razy do týždňa. Ale barák nikdy nie je dlho prázdny, hneď ho zaplnia ďalšími kostlivcami, ohlodanými hladom, všami, zubmi vľčiakov, bičmi, palicami a najrozličnejšími chorobami, pre ktoré ani najmodernejšia medicína nepozná pomenovanie.“* (Lánik, 1989, s. 54 - 55).

3. a) Jedlo v koncentračných táboroch podľa propagandy: „Nová židovská vlasť, spravovaná samými Židmi, je pod patričným prísny dozorom, niet obavy, že by niektorý Žid umrel hladom. Ved', aby sme len niečo uviedli, je tu teplá voda, detská kuchyňa, v ktorej varia pre deti a chorých, dostávajú mäso, mlieko, zeleninu.“ (Náš boj, 1943, s. 48).

3. b) Jedlo v koncentračných táboroch podľa autentického svedectva: „...A potom som videl, ako môže život v koncentračnom tábore degradovať ľudskú bytosť. Objavil som ďalšiu stránku života v lágri, niečo, čo bolo úplne cudzie môjmu svetu, niečo úplne ohavné. Najprv sa kostlivci vrhli ako šakali na zbytky potravy, bili sa a vrčali. Potom sa na nich zosypali stráže a mlátili ich palicami hlava-nehlava. Väzni si rany nevšímali, ďalej sa hrabali v blate, potom sa jeden z toho zmätku oddelil, začal utekať a zatiaľ čo stráže bežali za ním a bili ho, pchal si do úst špinavý kúsok syra.“ (Vrba, 2007, s. 72).

4. a) Zaobchádzanie s väzňami koncentračných táborov podľa propagandy: „Židia, vžili sa rýchle do svojho položenia. Vidia, že im nič už neosoží, len práca, z ktorej žijú, nuž pracujú usilovne. Humánne zachádzanie zo strany tamojšieho dozoru dodáva im ešte chuti. Židovskí lekári môžu iba konštatovať, že pracujúci Židia sú zdravší ako boli doma, keď vysedávali po kaviarňach, keď sa krmili husacími pečeňami a mali v peňaženke hrabu tisícoviek.“ (Náš boj, 1943, s. 47).

4. b) Zaobchádzanie s väzňami koncentračných táborov podľa autentického svedectva: „Videl hrozné výjavy, ktoré vyvolávali bezmedzný strach i úplnú apatickosť, hysterický smiech, plač, kliatby a prosby v tom nekonečnom masovom šílenstve. Všetky tie desivé obrazy prichádzali k nemu jasne ozvučené, počul praskot drúzganých kostí, zjapanie esesákov, štekание rozzúrených psov, pleskot bičov, výkriky mučených, salvy z gul'ometov aj samopalov a strašné kvílenie, s ktorým vyšľahúvali z komínov oslepujúce záblesky.“ (Lánik, 1989, s. 118).

5. a) Konečné riešenie židovskej otázky podľa propagandy: „Slovensko preto bude zaviazané v dejinách večnou vďakou Veľkonemeckej ríši za pomoc pri zbavení sa židovského príživníckeho živlu.“ (Náš boj, 1943, s. 47).

5. b) Konečné riešenie židovskej otázky podľa autentického svedectva: „Himmler pozrie na hodinky a od tej chvíle po celých desať minút neodtrhne zrak od skielka vo dverách. Ľudia, čo sa ešte pred chvíľou strachovali o svoju batožinu, čo iba pred niekoľkými minútami udivene hľadeli na drobné prejavy pozornosti esesákov v okamihu ustrnú a pozrú nahor, odkiaľ sa zo spŕch sypú nepatrné kryštáliky. Z kryštálikov rýchlo vyprcháva plyn, oni ho teraz vdychujú, prudký, otravný cyklón. Himmler s okom prilepeným na skielku dychtivo hľadá, ako ľudí za ocelovými dverami postupne zvierajú kŕče, ako sa v strašnom záchvate šílenstva zvíjajú, spínajú ruky, trhajú si vlasy a ako všetci zrazu ochabnú a zostanú celkom zmeravene stát'. Plyn vystupuje navrch, deti sa dlhšie zvíjajú v predsmrtných kŕčoch. Dôstojníci SS, inžinieri, technici a vedci zvedavo hľadia na Himmlera, snažiac sa z výrazu jeho okružlej a od vzrušenia červenej tváre uhádnuť, či je spokojný. Tam dnu sa už nikto nehýbe. Himmler sa obráti a takmer skričí: „Famos, famos! Senzačné! Grossartig genial!“ (Lánik, 1989, s. 63).

Okrem kognitívneho cieľa tejto aktivity, ktorým je zoznámenie sa so skutočnými podmienkami v koncentračných táboroch, porovnávací úloha formuje emocionálnu stránku osobnosti žiaka a učí ho kriticky myslieť. Táto schopnosť je dôležitá aj preto, aby študenti dokázali kriticky pristupovať k názorom, ktoré popierajú holokaust.



### 3.3 Porovnanie nemeckých a slovenských koncentračných táborov

Pre komplexný pohľad na osud slovenských Židov je potrebné študentov informovať aj o tom, že koncentračné tábory boli aj na našom území. Študenti by mali vedieť, v akých podmienkach tu žili dislokovaní Židia a v čom sa tieto tábory odlišovali od nemeckých koncentračných táborov. K tomu nám môžu poslúžiť krátke informatívne texty, na základe ktorých žiaci získajú predstavu o atmosfére vo fašistických táboroch u nás a v Generálnom gubernáte, teda na území Poľska, obsadenom Nemcami.

#### **A) Koncentračné tábory na Slovensku:**

Slovenskí Židia neboli deportovaní iba do nemeckých koncentračných táborov v Poľsku, ale aj do koncentračných táborov na území Slovenska. Pre domácich odporcov deportácií malo byť zaradenie Židov do pracovných táborov na Slovensku alternatívnym, slovenským riešením židovskej otázky. Aj tento model je z dnešného pohľadu nehumánny, ale v kontexte holokaustu poskytoval Židom, zaradeným do pracovných táborov, nádej na prežitie. Pracovné tábory boli zriaďované na základe vyhlášky ministerstva vnútra z 2. apríla 1941. Najväčšie tábory boli vo Vyhniach, Seredi a Novákoch. V týchto táboroch sa zabezpečovala rôzna výrobná činnosť, napríklad v Novákoch židovskí zaradenci pracovali v krajčírskych dielňach, v kováčskych dielňach, v dielňach na výrobu kožených výrobkov, lepenky, tkanín a pod. Židia v týchto táboroch vyvrátili svojou pracovnou aktivitou a nasadením dobovú propagandu, zdôrazňujúcu neschopnosť Židov manuálne pracovať. Tábory fungovali ako sebestačné, životaschopné a prosperujúce útvary a slovenskej ekonomike prinášali zisk. V nováckom tábore bol pracovne nasadení aj Juraj Špitzer. Ten vo svojej reflexii holokaustu na Slovensku takto charakterizoval novácky tábor: *„Pomenovanie pracovný tábor nevystihuje presne obsah a formy ľudského údely v Novákoch. Išlo o obec, ktorá si musela z vlastných zdrojov a z vlastného umu vytvoriť znesiteľné životné podmienky a navyše odvádzať štátu zisk, lebo by inak štát nemal na týchto ľuďoch záujem. Prichádzali okradnutí a vystrašení surovým zaobchádzaním štátnych orgánov a gardistov, a predsa šťastní, že mohli byť v tábore. Časom sa uspokojili a prispôbili novým podmienkam. Pokus zachrániť niekoľko tisíc ľudí pred deportáciou sa podaril aj preto, lebo vydali zo seba všetky svoje sily a schopnosti.“* (Špitzer, 1994, s. 134). Podmienky pre život v slovenských pracovných táboroch boli neporovnateľné s tými, aké boli v nacistických koncentračných táboroch – továrňach na smrť. Aj v našich táboroch síce dochádzalo k ponižovaniu a obmedzovaniu slobody, ale Židia sa mohli po splnení pracovných povinností (muži 55 hodín týždenne, ženy 48 hodín) v rámci možností spoločensky realizovať. Vybudovali si škôlky, školy, nemocnice, ich táborová samospráva bola pomocným orgánom veliteľa tábora. Ten, rovnako ako strážna služba v táboroch, bol členom Hlinkovej gardy. Pracovné tábory pre Židov v období Slovenského štátu sú vnímané rozporuplne. Túto rozporuplnosť si uvedomoval aj Juraj Špitzer, keď napísal: *„Nenávideli sme fašizmus, ale s dojatím spomíname na Nováky, lebo neboli len otroctvom, ale aj víťazstvom nad ním.“* (Tamtiež, s. 132).

#### **B) Koncentračné tábory v Generálnom gubernáte v Poľsku:**

V čase príchodu prvých transportov zo Slovenska do Osvienčimu bol veliteľom tábora obersturmbannführer SS Rudolf Höss, ktorému sa na toto obdobie vybavovali takéto spomienky: *„Jar 1942. Stovky zdravých ľudí prichádzali pod kvitnúcimi ovocnými stromami záhrady roľníckej usadlosti do bunkrov. So slzami v očiach, nič netušiac, prichádzali na smrť do plynových komôr. Ten obraz prebúdajúceho sa života premeny*

*a smrti ma ešte dnes prenasleduje.*“ (Podľa: Kraus –Kulka, 1964, s. 235). Starostlivý otec piatich detí Höss musel vydávať rozkazy na rozdelenie rodín, prichádzajúcich do tábora, a v prípade potreby musel vedieť zúfalcov upokojiť: „*Po vydanom povelu rozdelenie rodín, po oddelení mužov od žien a detí, nastalo v transportoch veľké vzrušenie a znepokojenie. Ďalší postup selekcie – oddelovanie práceschopných, tento stav ešte zhoršil. Rodiny chceli očividne zostať spolu. Tí, ktorí boli už vybraní, vracali sa naspäť k svojim rodinám a matky s deťmi sa snažili dostať sa k mužom alebo k starším deťom vybraným na prácu... Keď zlyhali všetky pokusy upokojiť rozčúlené a znepokojené masy ľudí, bolo potrebné udržať poriadok silou a zbraňou.* (Tamtiež, s. 235). Veliteľ tábora, fanatický nacistič Höss dokázal pri svojej práci potlačiť v sebe všetko ľudské a rodičovské, lebo podľa jeho presvedčenia: „*Rozkaz vodcu musí byť prevedený so železnou dôslednosťou a ... pred týmto rozkazom musia ustúpiť ľudské city.*“ (Tamtiež, s. 235).

**Úlohy:** Žiaci majú na mape vedieť ukázať, kde boli vybudované KT na Slovensku.

Žiaci majú porovnať život deportovaných Židov v KT na Slovensku a v Poľsku.

Žiaci majú vysvetliť a zhodnotiť názor Juraja Špitzera na život v pracovnom tábore Nováky: „*Nenávideli sme fašizmus, ale s dojatím spomíname na Nováky, lebo neboli len otroctvom, ale aj víťazstvom nad ním.*“

Žiaci majú na základe slov Rudolfa Hössa charakterizovať človeka, ktorý riadil „továreň na smrť“.

### **3.4 Príbeh jednej z obetí obnovených deportácií**

Počas holokaustu bolo vyvrazených približne 6 miliónov Židov. Aj v tomto prípade platí, že sa tento údaj môže vnímať iba ako štatistické číslo. Preto je dôležité, aby žiaci poznali príbehy konkrétnych ľudí, ktorí sa stali obeťou holokaustu, alebo vydali o ňom svedectvo. Účinnosť tohto príbehu sa môže zvýšiť, ak dané osoby pochádzajú z toho istého regiónu ako žiaci. Ako príklad v nasledujúcej časti prerozprávame príbeh človeka, ktorý zažil deportácie, koncentračný tábor a prežil aj pochod smrti.

„*Chodte do celého sveta a hlásajte evanjelium všetkému stvoreniu.*“ (Mk, 16, 15). Poslanie hlásať Kristovu blahozvesť prijal za svoje aj neofita Edmund Peter Bárdoš z Podbiela, ktorý roku 1939 konvertoval na katolicizmus. V tom istom roku začal Bárdoš študovať v kňazskom seminári v Spišskej Kapitule. V júni roku 1944 ho spišský biskup Ján Vojtaššák vysvätil za kňaza. Svoje kňazské pôsobenie začal Bárdoš na rodnej Orave vo Vyšnej Zubrici. Tu ho zastihli vojnové udalosti spojené s okupáciou a Povstaním. Po potlačení SNP musel aj on niesť ako kríž bremeno židovského osudu, pretože sa stal spolu s ďalšími asi 13 000 Židmi obeťou druhej vlny deportácií. Tie prebiehali v čase od 30. 9. 1944 do 31. 3. 1945. Na rozdiel od prvej deportačnej vlny druhú fázu deportácií našich Židov do vyhladzovacích táborov organizovali nemecké orgány, pre ktoré neplatili žiadne slovenské výnimky. Platila pre ne iba vodcova vôľa úplne vykytovať židovskú rasu. Nemecká jednotka zaistila Bárdoša 10. decembra 1944 na jeho fare vo Vyšnej Zubrici. Pri zatknutí mu odobrali všetky cennosti a peniaze. V Trstenej ho bez výsluchu a vysvetlenia zatvorili do väzenia, v ktorom boli zlé hygienické podmienky. Vo väzení sa dozvedel, že v susedných celách sú aj jeho rodičia. 27. decembra vo včasných hodinách Bárdoša a ďalších 14 ľudí previezli do Serede. Táto cesta vlakom trvala 24 hodín. V tábore okrem Židov - vyznávačov judaizmu, stretol aj Židov – kresťanov. Aj keď bol Bárdoš katolíckym kňazom, Židia sa k nemu správali úctivo a s rešpektom, pretože ich spájalo rovnaké utrpenie. V tábore boli Židia sústredovaní na deportovanie

do nemeckých koncentračných táborov. Keď sa v tábore naplnil počet určený na deportovanie, vyviedli všetkých Židov na dvor, kde ich veliteľ tábora Alois Brunner roztriedil na práceschopných mužov, ženy, matky s deťmi a starcov. Pri tomto delení sa rozdelila aj Bárdošova rodina. Jeho matku deportovali do ženského tábora v Ravensbrücku. Tu ju pohrýzol pes dozorkyne do krku, a keďže po zranení bola oslabená a nevládala pochodovať, bola zastrelená. Bárdoš spolu s otcom bol prevezený do tábora Sachsenhausen pri Berlíne. Už cesta do tábora bola spojená s utrpením, pretože vo vagónoch bolo natlačených 70 väzňov. Hneď po príchode do tábora boli novoprichádzajúci väzni poháňaní bitím, kopancami a údermi pažíeb. Po odvšivavení a ostrihaní dohola dostali trestanecké šaty a dreváky. Už touto úvodnou procedúrou ich táborový systém chcel hneď na začiatku zbaviť dôstojnosti a cti. Po dvojtýždňovej karanténe, ktorá bola premysleným týraním v podobe bitia a mrazu, sa väzni opäť triedili a to na práceschopných odborníkov a neodborníkov. Bárdoš ako väzeň 123635 s červeným trojuholníkom politického väzňa pracoval v Berlíne na odpratávaní trosiek z rozbombardovaných domov a pri opevňovacích prácach. Väzňov popri vysilujúcej práci ničili aj bezcitní zločinci, ustanovení za vedúcich ubytovacích blokov a pracovných skupín. Ďalším spôsobom ničenia väzňov, s ktorým sa Bárdoš stretol, bol hlad. Ťažko pracujúci väzni dostávali ráno pol litra nesladenej čiernej kávy alebo riedkej polievky a kus chleba a večer liter tekutej varenej krmnej repy. Popri Slovákoch sa Bárdoš v Sachsenhausene stretol s príslušníkmi mnohých národov. Bolo zaujímavé, že spoluväzni zo západnej Európy dostávali prostredníctvom Červeného kríža potravinové balíčky, ale väzni z východu, teda zo slovanských krajín nikdy. Aby Nemci zahladili stopy po svojich zločinoch, pred koncom vojny začali s likvidáciou táborov. 21. apríla 1945 Bárdoš a ďalšie tisícky väzňov v sprievode strážnej služby SS vyrazili z tábora na sever, kde mali byť likvidovaní. Kto počas presunu nevládal držať krok s tempom kolóny, toho dozorcovia zastrelili. Pochod smrti trval 4 dni, počas ktorých pochodujúci väzni nič nejedli. Strastiplná krížová cesta Edmunda P. Bárdoša a ďalších väzňov zo Sachsenhausenu sa skončila 2. mája 1945 oslobodením spojeneckými armádami, pred ktorými zločinní strážcovia ušli. Edmund Bárdoš svoj pobyt v nemeckých koncentračných táboroch vnímal ako naplnenie vlastného životného rozhodnutia. Vo svojich spomienkach na najťažšie obdobie života o tom napísal takéto vyznanie: *„Dobrotivý Boh vedel, prečo dopustil toto utrpenie na svojho služobníka...Boh ma tam poslal, kde by sa kňaz za normálnych okolností sotva dostal.“* (Bárdoš, 1998, s. 116).

- Úlohy:**
1. Vysvetlite, prečo sa obeťou protižidovského ťaženia stal aj katolícky kňaz P. E. Bárdoš.
  2. Vyhl'adajte na mape cestu, ktorou prešiel Bárdoš od svojho uväznenia až po oslobodenie.
  3. Vyhl'adajte v databáze múzea holokaustu Yad Vashem informáciu o konkrétnom človeku z miesta vášho bydliska, ktorý sa stal obeťou holokaustu (<http://db.yadvashem.org/names/search.html?language=en>).
  4. Vysvetlite, prečo dali Židia pamätníku obetiam holokaustu pomenovanie Yad Vashem, ktoré súvisí s týmto biblickým citátom: *„tým dám vo svojom dome, medzi svojimi múrmi pomník a meno lepšie, než sú synovia a dcéry. Večné meno (hebr. jad va-šem) im dám, ktoré nezahynie.“* (Izaiáš 56:5).

### 3.5 Využitie medzipredmetových vzťahov: fašistický teror a záchrana Židov

Učivo o holokauste je vhodné prepojiť s literárnymi ukážkami alebo s inými umeleckými formami. Takéto prepojenie umožňuje žiakom, aby ťažké témy o ľudskom utrpení dokázali prijať nielen rozumom, ale aj srdcom. V nasledujúcej časti uvádzame text autora OPS, v ktorom spája vecný text s umeleckými ukážkami. S touto ukážkou sú spojené záverečné úlohy.

Bard slovenskej literatúry Hviezdoslav (1941, s. 177) vo svojej básnickej predstavivosti jasne videl apokalyptické obrazy vojny:

*Hrôz všetkých odstavené príchlopy;  
od póla hajno fúrij tiahne k pólu,  
studnice žiaľu, jazvy kl'ovúc bôľu;  
tvár zohavená sinie Európy...*

Tridsať rokov po napísaní Krvavých sonetov takéto obrazy mohli vidieť aj básnikovi rodáci, pretože od augusta 1944 vojna priamo zasiahla do ich životov. Slovensko bolo vtiahnuté do vojenského stretu dvoch nepriateľských síl. Sprievodným znakom tohto mocenského a ideologického zápasu boli teror, násilie a dehumanizácia. Takúto podobu vojny spoznávali aj obyvatelia Slovenska, ohrozovaní nielen bojujúcimi armádami a vojenskými jednotkami, ale aj rôznymi militantnými skupinami, ktoré pôsobili v slovenských horách. Nacistická zaťatosť pri konečnom riešení židovskej otázky poukazuje na to, že Hitler iracionálne spojil nemecké víťazstvo vo vojne s porážkou Židov. Víťazstvo alebo porážka Tisícročnej ríše podľa vodcovho presvedčenia záviseli od osudu národa, ktorý nemal ani vlastný štát ani armádu. Nemecká branná moc – jednotky SS (Schutzstaffel), SD (bezpečnostná služba SS), SiPo (bezpečnostná polícia) a gestapo (štátna tajná polícia) – vyhladávali, zabíjali alebo deportovali do likvidačných táborov aj židovské deti, ženy a starých ľudí. Za týchto vojnových, a predsa nevojenských okolností židovskému obyvateľstvu neostávalo nič iné, iba únik pred jágami v nemeckých uniformách. Skúsenosť s útekom, prenasledovaním a skrývaním sa mal aj Pavol Strauss, ktorý vo svojich filozofických spomienkach takto priblížil atmosféru tých čias: „Videl som ľudí, ktorí mali iba jednu starosť: skryť sa... videl som ich v bunkroch i v zhone po bunkroch, videl som ich maskovaných, videl som ich na uliciach, v bytoch, v maštaliach, videl som ich s falošnými menami a papiermi a len ako majiteľov úprimného zverského strachu, videl som ich sebaistých hodinu pred zánikom, videl som ich sklúčených a zúfalých, videl som ich v krásnom hrdinskom obetavom postoji, videl som ich odovzdaných do vôle Božej, videl som ich ako bezohľadných sebcov.“ (Strauss, 2000, s. 112). Niekoľko desiatok Židov sa skrývalo aj v Roháčoch a horách nad Zubercom. Nemecké jednotky podnikli 8. 12. 1944 do tejto oblasti prekvapivú raziu so stopárskymi psami a brutálnym spôsobom zmasakrovali ľudí, skrývajúcich sa v chate na Zverovke. Jeden zo svedkov takto priblížil tieto dramatické udalosti: „V chate na Zverovke boli ubytovaní starší občania židovského pôvodu. Bola medzi nimi aj istá Hilfrejová z východného Slovenska, ktorá bola veľmi tučná. Keď Nemci podpálili chatu, nedovolili ju už nikomu opustiť. Preto jej obyvatelia oblokmi vyskakovali z horiacej chaty a Nemci po nich strieľali. Koľko bolo odhodlania, keď sa napríklad Hilfrejová odhodlala ako horiaca fakľa vyskočiť z najvyšších priestorov chaty.“ (Podľa: Langer – Mlynarčík, 1969, s. 115). Podobné ukrutnosti ako v Roháčoch sa odohrávali na celom vojnovom zasiahnutom Slovensku. Najväčšie masové hroby nacisti za sebou zanechali v Kremničke, kde tak ako

predtým na Ukrajine, v Rusku alebo Bielorusku nemilosrdne vraždili civilné, poväčšine židovské obyvateľstvo. V období od 5. 11. 1944 do 11. 2. 1945 v Kremničke fašisti povraždili 747 ľudí, z toho 211 žien a 58 detí.

Hviezdoslav vo svojich Krvavých sonetoch nad hrôzou sveta zvolal: „*Ó, kde si, šľachtic srdca, gavalier...?*“ Aj v nebezpečných a hrozných časoch druhej svetovej vojny našli sa na Slovensku *gavalieri*, ktorí riskovali vlastný život, aby pomohli prenasledovaným spoluobčanom. Sú medzi nimi mnohí anonymní záchrancovia alebo takí, ktorých hrdinstvo po vojne ocenil štát Izrael udelením vyznamenania Spravodlivý medzi národmi. Vďaka slovenským občanom sa zachránila aj rodina Alberta Diamanta. Tento židovský staviteľ a obchodník z Tvrdošína vďačil za svoj život a život svojej rodiny (manželky a synov vo veku 15 a 13 rokov) stolárovi zo Zuberca, Alojzovi Šrobovi. „*Osud bol ku nám milosrdný. Pod Roháčmi sme natrafili na človeka ľudomila, statočného a chrabrého bojovníka za ľudské práva. Tak konať mohol len človek ušľachtilých citov. Uvedomujeme si, že nebyť nášho ochrancu, neboli by sme unikli istej smrti. V našom nedobrovoľnom zajatí nás útlocitne utešoval, na duchu osviežil a dopomohol nám pretrvať tú pohromu.*“ (Podľa: Matysová et al., 2011, s. 175). Slová Alberta Diamanta môžeme vnímať aj ako poctu všetkým statočným slovenským ľuďom, ktorí sa v najťažšom čase pre Židov zachovali ako *šľachtici srdca*. Diamantova skúsenosť súčasne potvrdzuje, že zlyhanie slovenského štátu vo vzťahu k Židom neznamenal zlyhanie celého národa.

- Úlohy:**
1. Uved'te miesta u nás alebo v Európe, kde fašisti masovo vyvražďovali Židov a civilné obyvateľstvo.
  2. Nájdite v databáze Yad Vashem informáciu, či boli v Kremničke zavraždení aj Židia z vášho regiónu. (<http://db.yadvashem.org/names/search>).
  3. Nájdite v zozname vyznamenaných *Spravodlivý medzi národmi* ľudí, ktorí pochádzali z vášho okolia a uved'te, za aký čin si toto morálne ocenenie zaslúžili (<http://db.yadvashem.org/righteous/search.html?language=en>).
  4. Zhodnot'te, aký význam má udeľovanie tohto vyznamenania ešte aj 70 rokov od skončenia vojny.

### 3.6 Výstava Anna Franková – odkaz dejín dnešku

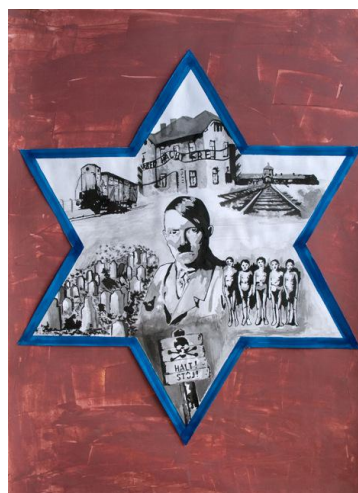
Tragédiu slovenských Židov nemožno pochopiť ani žiakom vysvetliť bez historického kontextu, v ktorom sa odohrala. Holokaust Židov bol logickým, i keď iracionálnym vyvrcholením Hitlerovho a nacistického postoja k Židom. Adolf Hitler ešte v čase, keď budil zdanie mierotvorcu, vyriekol 30. 1. 1939 prorocké slová: „*Dnes si zaprorokujem ešte raz: Ak medzinárodní židovskí finančníci v Európe i mimo nej znova uspejú v zavlečení národov do vojny, potom jej výsledkom nebude bolševizácia sveta, a teda víťazstvo židovstva, ale zničenie židovskej rasy v Európe.*“ (Wistrich, 2008, s. 87). Po vypuknutí 2. svetovej vojny Hitlerovo Nemecko muselo bojovať na niekoľkých frontoch a jedným z nich bola vojna proti Židom. Aby sa táto vojna skončila víťazstvom árijskej rasy a úplným zničením Židov, stretli sa 20. 1. 1942 na dôvernej porade vo Wannsee zástupcovia SS a bezpečnostnej polície. Na tejto konferencii sa rozhodovalo o osude 11 miliónov európskych Židov. Účastníci zločineckého sprisahania pod vedením najvyšších predstaviteľov Ríše, Heinricha Himmlera a Reinharda Heydricha, prijali stratégiu tzv. konečného riešenia židovskej otázky. Táto úradná formulácia v praxi znamenala napĺňanie fűhrerovho proroctva, teda genocídu židovského národa. V protokole, zapísanom SS-obergruppenfűhrerom Adolfom Eichmannom, sa uvádza rozsah tejto

akcie: „Praktická realizácia konečného riešenia bude vyžadovať prečesanie celej Európy od západu na východ.“ Súčasťou tejto stratégie boli aj deportácie slovenských Židov do koncentračných táborov. Na túto časť projektu nacisti využili ochotu slovenskej vlády, ktorá iniciatívne „prečesala“ Slovensko a deportovala väčšinu svojich židovských obyvateľov na miesta konečného riešenia.

Za veľmi vydarený projekt, ktorým sa dá študentom objasniť diskriminácia a genocída Židov v medzinárodnom meradle považujeme výstavu *Anna Franková – odkaz dejín dnešku*. Výstava je medzinárodným vzdelávacím projektom, vytvoreným v Dome Anny Frankovej v holandskom Amsterdame. V ďalšej časti by sme priblížili naše skúsenosti s touto aktivitou. Podobne ako na iných slovenských alebo európskych školách, kde bola výstava nainštalovaná, sprítomňovali návštevníkom príbeh Anny Frankovej a celú tragédiu holokaustu študenti, v tomto prípade študenti Spojenej školy v Nižnej. Prípravu mladých lektorov na túto náročnú úlohu zabezpečil spoluorganizátor výstavy – Nadácia Milana Šimečku. K sprievodcom výstavy patrila aj Nikola Lukačeková, žiačka štvrtého ročníka Strednej umeleckej školy. Nikola svoju skúsenosť zhodnotila týmito slovami: „Som veľmi rada, že som sa ako lektorka zapojila do tohto projektu. Hrôza holokaustu sa týka každého z nás a táto výstava mi umožnila lepšie pochopiť minulosť a hlbšie sa do nej ponoriť. V človeku to zanecháva zvláštne pocity. Predstava, že by sme mali žiť dva roky ukrytí a v strachu, či nás nenájdu, nezabijú alebo neodvlečú do koncentračného tábora, je skutočne hrôzostrašná. Výstava nás viedla nielen k poznaniu minulosti, ale aj k tomu, aby sme sa viac zamýšľali nad vlastným životom a vedeli si ho vážiť.“ Ďalšiu lektorku Andreu Nákačkovú stretnutie s Annou Frankovou priviedlo k tomuto zamysleniu: *Čo mi priniesla táto výstava? Neopakovateľné zážitky, nepoznané informácie, autenticitu vojny, ale tiež istú dávku depresie... z neustále opakovaných hrôz holokaustu, smútku a bolesti, ktoré pozorný divák postrehne aj z možno chladne pôsobiacich panelov. Mohla som sa rozhodnúť vnímať to všetko len ako sled informácií, či dávných udalostí. Všetko sa to ale mení v okamihu, keď spoznáte osobu, ktorá vojnu zažila na vlastnej koži. Odrazu človeka zaplavia úplne odlišné pocity, ktorým zrejme nikdy nebude schopný porozumieť, nech by sa akokoľvek snažil. Áno, či chcem alebo nie, Anna Franková navždy ostane istou súčasťou môjho života.* Tieto slová potvrdzujú, že osud 14-ročného dievčaťa, zavraždeného fašistami roku 1945, nám môže pomôcť pochopiť veľa vecí a aj to, čo je v živote skutočne cenné a krásne.

Medzinárodnú výstavu o autorke slávneho denníka sme v našej škole doplnili o výtvarné práce žiakov, účastníkov výtvarnej súťaže o holokauste. Cieľom tejto výtvarnej súťaže bolo pripomenúť si utrpenie Židov zo Slovenska, ktorí sa stali obeťami deportácií a holokaustu. Najhodnotnejšiu prácu vytvorila Barbora Brandysová, študujúca propagačnú grafiku. Barbora svoj umelecký zámer predstavila týmito slovami: „Aj keď nepriamo, ale predsa sa ma obdobie 2. svetovej vojny stále dotýka. Človek ako citlivá duša dokáže rozlíšiť zlo a dobro. Hlavnou časťou námetu mojej práce sa stal Adolf Hitler – ústredná osobnosť holokaustu. Ublížil miliónom ľudí. Deťom vzal rodičov, rodičom vzal deti. Svojou prácou som chcela prejaviť úctu ľuďom, ktorí zomreli počas holokaustu alebo toto prenasledovanie prežili. V mojom diele je 7 motívov, ktoré predstavujú 7 rokov prenasledovania. Všetko je zakomponované do Dávidovej hviezdy, ktorá sa stala symbolom prenasledovania. Ja osobne by som nechcela prežiť niečo podobné. Všetci sme len obyčajní ľudia a všetci sme si rovní, bez ohľadu na svoj pôvod, rasu alebo náboženstvo.“

Názory formulované žiačkami Spojenej školy v Nižnej azda najlepšie vystihujú hlavný cieľ výstavy o Anne Frankovej, ktorým je humanistický odkaz dejín dnešku a dnešnej mladej generácii.



Obrázky 9 -10 Fotografia z výstavy a víťazná práca Barbory Brandysovej  
Prameň: archív autora

### 3.7 Pamiatky hmotnej kultúry

Spolu s dejinami židovstva a holokaustu na našom území by sa žiaci mali oboznamovať aj s pamiatkami hmotnej kultúry, ktoré nám pripomínajú danú tému a osudy ľudí. Žiaci by mali poznať, aké pamiatky ostali po židovskej komunite, kde sú židovské cintoríny a synagógy. Rovnako by mali poznať pamätníky obetí holokaustu v ich okolí. Na príklade takýchto pamätníkov, s ktorými sa žiaci stretávajú vo svojom okolí, sa dá veľmi dobre vysvetliť história. Popri historickom vedomí sa však formuje aj estetické cítenie žiakov a schopnosť rozumieť umeniu. Veľmi dobrou ukážkou na interpretáciu umeleckého diela je pamätník v Tvrdošíne, venovaný Markovi Frauwirthovi. Tým, že dané dielo je veľmi originálne, umožňuje učiteľovi formulovať viacero otázok a úloh, ako napríklad: Kde stojí tento pamätník? Komu je venovaný? Aký motív zobrazuje? Vysvetli symboliku 3 zhorených zápalek a študentskej hymny zakomponovanej do diela. Zhodnoťte, ako sa vám pamätník páči.

Keďže interpretácia diela by nebola úplná bez hlavnej informácie, dôležité je predstaviť osobnosť Marka Frauwirtha. Marek Frauwirth sa narodil roku 1911 v poľskom meste Zakopane v židovskej rodine Chaima a Chavy Frauwirthovcov. Rodina Frauwirthovcov sa presťahovala do Tvrdošína, keď mal Marek štyri roky. Tu začal chodiť do školy a rozvíjať svoje jazykové a hudobné nadanie. Stredoškolské štúdiá absolvoval na obchodnej akadémii v Banskej Bystrici. Všestranne talentovaný Marek pokračoval v štúdiách na Vysokej škole obchodnej v Prahe. V českej metropole sa politicky angažoval v rôznych ľavicových organizáciách, akou bola napríklad Jednota nemajetných a pokrokových študentov, a zúčastňoval sa aj na protifašistických akciách. Po promócií roku 1939 navštívil Slovensko a rodinu v Tvrdošíne. Na jeseň sa opäť vrátil do Prahy, kde pôsobil ako zamestnanec slovenského konzulátu. Toto pôsobenie mu umožnilo

ilegálne vydávať slovenské pasy českým Židom a odbojárom, aby mohli opustiť okupované územie. Frauirthovi sa stali osudnými práve tieto ilegálne aktivity. Gestapo ho zadržalo v skorých ranných hodinách 17. 11. 1939 v súkromnom byte a ešte v ten deň bol v ruzyňských kasárňach bez súdu popravený. Marek bol zavraždený spolu s ďalšími 8 obeťami nacistickej pomsty za študentské protesty, spojené s pohrebom obeť nacistických represálií v okupovanej Prahe. Telá popravených študentských aktivistov boli spálené v krematóriu a ich popol bol pravdepodobne rozptýlený na neznámom mieste, takže Marek Frauirth nemá svoj hrob. Fašisti sa rovnako správali aj k Židom v koncentračných táboroch, keď telá zavraždených spaľovali vo veľkoobjemných kremačných peciach. Týmto spôsobom prejavili barbarskú necitlivosť k židovskej tradícii, ktorá prikazuje vzdať mŕtvym telám úctu a dôstojne ich pochovať. Tragédia rodiny Marka Frauirtha sa naplnila počas holokaustu, keď sa jej veľká časť stala obeťou rasového prenasledovania.

Udalosti spojené so smrťou Marka Frauirtha zdanlivo nesúvisia s celkovým osudom Židov na Slovensku. Jasne však ukázali pravú tvár fašizmu a jeho antihumánny charakter. Na pamiatku popravených a prenasledovaných českých študentov sa slávi 17. november ako Medzinárodný deň študentstva. Slováci by si tento celosvetový sviatok mali intenzívnejšie spájať s menom Marka Frauirtha, lebo jeho intelekt, charakter a hrdinská smrť sú naplnením Konfuciových slov, podľa ktorých vzdelanec je pokladom svojej krajiny.



Obrázky 11- 12 Pamätník Marka Frauirtha  
Prameň: archív autora



## Z Á V E R

Holokaust narušil prirodzený poriadok života. Po odchádzajúcom pokolení slovenských Židov, druhé neprichádza. Táto diskontinuita by nás mala viesť k poznávaniu tejto tragédie a premýšľaniu o všetkých jej aspektoch. Výsledkom procesu hľadania pravdy o sebe a o svojich dejinách by mal byť systém hodnôt, ktoré ako národné spoločenstvo odovzdávame nastupujúcej generácii. Iba vďaka týmto hodnotám sa môže uskutočňovať vízia oravského Žida Huga Rotha, naformulovaná po vzniku Československej republiky: „*Chceme dať novému pokoleniu, aby bolo presiaknuté novým duchom vzájomnej dôvery a kludného spolubytia na základe priateľskej pospolitosti.*“ (Roth, 1927, s. 53). Takáto pospolitosť dokáže vzniknúť iba tam, kde sú ľudia tolerantní, empatickí, majú schopnosť sebareflexie a dokážu prežívať katarziu. Práve k tomu by nás malo viesť štúdium a poznávanie tragédie slovenských a európskych Židov.

Autor práce OPS „Ako vyučovať o holokauste s dôrazom na regionálnu históriu“ sa vo svojej práci usiloval spojiť do jedného celku tieto aspekty:

- a) historické udalosti a univerzálne hodnoty;
- b) odbornú tému a pútavú formu podania;
- c) národné a regionálne dejiny;
- d) všeobecné udalosti a konkrétne ľudské osudy;
- e) objektívne fakty a subjektívne názory;
- f) slovenské národné záujmy a ideály humanity;
- g) históriu a kultúrno-spoločenský kontext;
- h) archívne materiály a osobné svedectvá;
- i) odbornú historickú tému a didaktický aspekt.

Posledný bod našej syntézy súvisí s tým, že autor práce OPS pôsobí ako učiteľ dejepisu na strednej škole. Výsledky svojho štúdia sa usiluje sprostredkovať aj žiakom, ktorých učí a formuje. Spracovanú tému považuje za jednu z najdôležitejších v našej histórii, a preto je presvedčený o potrebe spoznávať ju, uvažovať o nej a primeraným spôsobom ju odovzdávať ďalej, predovšetkým mladým ľuďom. Takto predstavované dejiny im majú pripomenúť, že aj oni sú dedičmi našej národnej histórie a ako členovia našej spoločnosti majú za úlohu rozvíjať jej humanistický odkaz a tradície. Akými dôležitými sú tradície pre jednotlivca i celú civilizáciu vystihol svojím názorom rodák z oravského Podbiela Eduard Goldstücker: „*Človek, ktorý si uvedomuje svoje tradície, nemôže upadnúť do barbarstva. Alebo je aspoň pred takýmto nebezpečenstvom do značnej miery chránený. Barbarstvo a beštialita, vrátane svojich moderných odrôd, vznikajú tam, kde sa ľudia vymania zo záväzných tradícií, vytvorených úsilím, bojom, krvou a potom toľkých generácií.*“ (Podľa: Liehm, 1990, s. 197-198).

Sme presvedčení, že ak učíme žiakov poznávať spolužitie Slovákov a Židov a tragický záver tohto spolužitia, rozvíjame tým najlepším spôsobom Goldstückerov odkaz. Práve ten je aj hlavným zmyslom učiteľovho poslania.

## ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ZDROJOV

1. BÁRDOŠ, E.P. 1998. *Historia parochialis ecclesiae Habovkaensis*. Habovka: Rímskokatolícky farský úrad, 1998. 519 s. ISBN 80-968106-5-0.
2. Goj. 1939. Kde-čo z toho Námestova. In *Gardista*. 1939, roč.1, č.40 , s. 11.
3. HVIEZDOSLAV, P.O. 1941. *Zobrané spisy básnické. Zväzok IX*. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1941. 48 s.
4. KRAUS, O. – KULKA, E. 1964. *Továrna na smrť*. Praha: Naše vojsko, 296 s.
5. LANGER, J. – MLYNARČÍK, J. 1969. *Protifašistický odboj na Orave*. Banská Bystrica: Stredoslovenské vydavateľstvo, 1969. 118 s.
6. LÁNIK, J. 1989. *Čo Dante nevidel*. Bratislava: Obzor,1989.264 s.ISBN 80-215-0049-2.
7. LIEHM A.J. 1990. *Generace*. Praha: Československý spisovatel, 1990. 472 s. ISBN 80-202-0254-4.
8. MASTERS, A. 2012. Súkromná korešpondencia s autorom práce OPS , 15. 8. 2012.
9. MAŤOVČÍK, A. 1986. *Číry a čistý rozprávač Ludo Ondrejov*. Martin: Osveta, 1986. 240 s.
10. MATYSOVÁ, C. et al. 2011. *Zuberec*. Zuberec: Vydala obec Zuberec, 2011. 480 s. ISBN 978-80-970689-5-0.
11. Náš boj. 1943. Ako žijú Židia v novej vlasti. In *Náš boj*. 1943, roč. 1, č. 2, s. 47-48.
12. POKORNÝ C. 1940. *Židovstvo na Slovensku*. Turčiansky Svätý Martin: 1940. s. 55.
13. ROTH, H. 1927. *Ku pôde a skutočnosti*. Bratislava: Universum, 1927. 55 s.
14. ROTH, H. 1936. *Osudy*. Bratislava: C.F.Wigand, 1936. 356 s.
15. STRAUSS, P. 2000. *Človek pre nikoho*. Bratislava: DAKA, 2000, 191 s. ISBN 80-967378-6-4
16. SVÄTÉ PÍSMO STARÉHO I NOVÉHO ZÁKONA. 2003. *Sväté písmo Starého i Nového zákona*. Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 2003. 2620 s. ISBN 80-7162-420-9.
17. ŠEBEJ, F. 2005. Smrť lovca nacistov, in *Týždeň*, roč. II., č. 39, 29. septembra 2005, s. 32 – 35. ISSN: 1336-5932.
18. ŠPITZER, J. 1994. *Nechcel som byť žid*. Bratislava: Kalligram, 1994. 304 s. ISBN 80-7149-047-4.
19. ŠTEFÁNEK, A. et al. 1944. *Slovenská vlastiveda III*. Bratislava: SAVU, 1944. 440 s.

20. Ústavný zákon 185/1939 Sl.z. o ústave Slovenskej republiky.
21. Vládne nariadenie 189/1941 o právnom postavení Židov.
22. VRBA, R. 2007. *Utekl jsem z Osvětimi*. Praha: SEFER, 2007.440 s. ISBN 80-85924-50-1
23. WISTRICH, R. S. 2008. *Hitler a holokaust*. Bratislava: Slovart, 2008. 308 s. ISBN 80-7145-682-9.